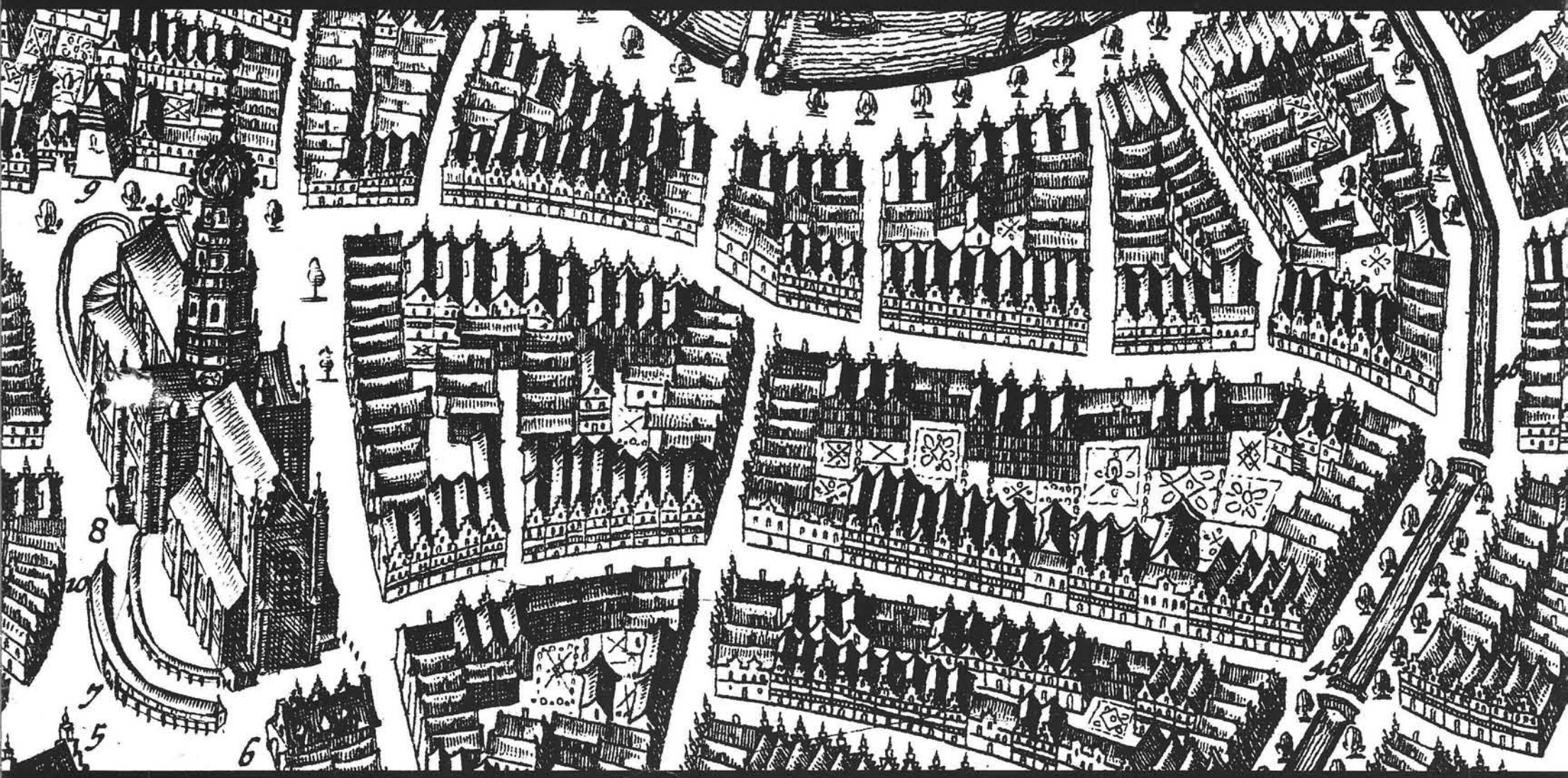
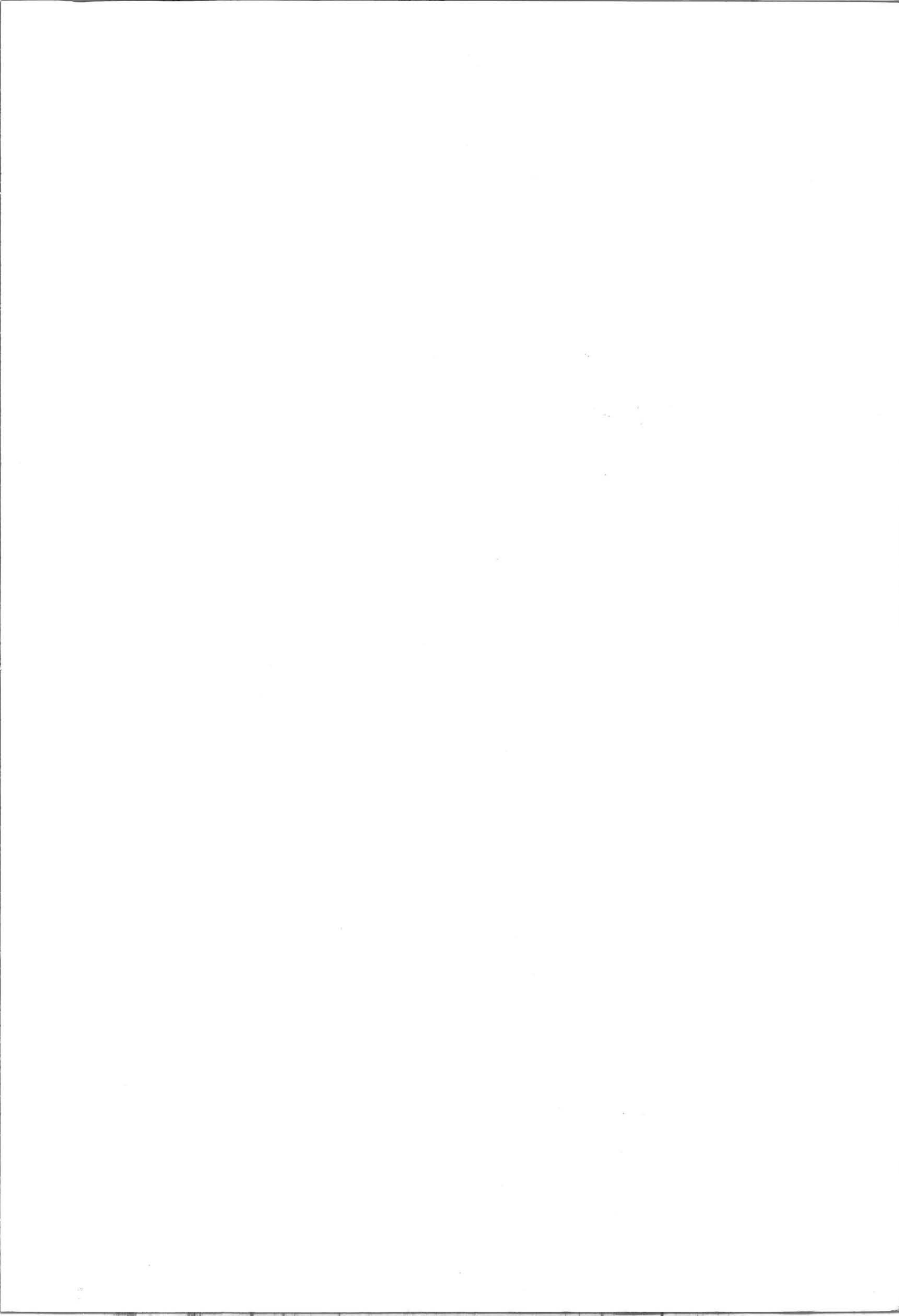

7094

Historische
stedenatlas
van
Nederland

HAARLEM

C10088
11653

WORDT NIET UITGELEEND
BIBL. T.H. DELFT

HISTORISCHE STEDENATLAS VAN NEDERLAND

onder redactie van

G. van Herwijnen, C. van de Kieft, J.C. Visser, J.G. Wegner

Aflevering 1

HAARLEM

tweede herziene druk

tekst

B.M.J. Speet

kaarten

Th. Rothfusz

1982

Delftse Universitaire Pers

WORDT NIET
BIBL. 7094
112

Bl 0 J Delft

C 881165

15809

Delftse Universitaire Pers
Mijnbouwplein 11
2628 RT Delft

(015) 783254

Copyright © 1982 by Delft University Press.

No part of this book may be reproduced in any form by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher: Delft University Press, Mijnbouwplein 11, 2628 RT Delft, Holland.

ISBN 90 6275 090 7

Printed in The Netherlands by Princo BV, Culemborg.

Inhoud

Inleiding / 3
Voorwoord / 5
I. Ontstaan en groei / 6
II. Een eeuw van bloei (1350-1450) / 8
III. Een eeuw van verval (1450-1580) / 11
IV. De zeventiende eeuw / 13
V. De achttiende eeuw / 16
Noten / 17
Geraadpleegde bronnen en literatuur / 19
Legende behorende bij de algemene overzichtskaart / 23
Geofysische situatie / 31
Stadsplattegrond van Jacob van Deventer circa 1560 / 32
Stadsuitbreidingen / 33
Straatnamen circa 1425 / 34-35
Wijkindeling van 1543 / 36
Stadsplattegrond van F.J. Nautz van 1822 / 37
Topografische kaart circa 1850 / 38
Algemene overzichtskaart/los achterin
Kadastraal minuutplan ca. 1834/los achterin

Inleiding

Een van de projecten die de Internationale Commissie voor Stedengeschiedenis op haar programma heeft is het vervaardigen van historische stedenatlassen. Verscheidene landen, waaronder Groot-Brittannië, West-Duitsland en Oostenrijk hebben reeds één of meerdere delen van dergelijke atlassen uitgegeven. Ook Nederland heeft nu het stadium bereikt dat het een stedenatlas kan laten verschijnen. Voor deze eerste aflevering van de atlas is de stad Haarlem gekozen.

De bedoeling van deze eerste Historische Stedenatlas van Nederland is de ruimtelijke ontwikkeling van een aantal steden van de vroegste tijden tot en met het begin van de negentiende eeuw neer te leggen in een reeks kaarten, vervaardigd op grond van archeologische, geografische en historische gegevens. De opzet van de stedenatlas is dus niet een aantal facsimile's van oude stadsplattegronden te geven en het aan de lezer over te laten zelf de topografische geschiedenis van een stad te reconstrueren.

De methode voor de vervaardiging van de stedenatlas gebruikt, bestaat hierin dat op een kadastraal minuutplan uit het begin van de negentiende eeuw de historisch-topografische gegevens die men door het bestuderen van archivalia, gedrukte bronnen, archeologische werkverslagen, geografische publikaties, literatuur en natuurlijk oude stadsplattegronden verzameld heeft, geprojecteerd worden, zodat de lezer in één oogopslag de verschillen kan zien tussen de vroeg-negentiende-eeuwse situatie en de situatie die aan de negentiende eeuw voorafgaat.

Met opzet is het begin van de negentiende eeuw als einddatum gekozen omdat korte tijd daarna de ruimtelijke structuur van de stad ingrijpend verandert door de opkomst van de spoorwegen en de industriële revolutie. Een tweede reden waarom het begin van de negentiende eeuw als eindpunt is gekozen, is dat in deze tijd het kadaster werd ingevoerd en voor het eerst zeer nauwkeurige en gedetailleerde kaarten verschijnen.

Een tweede zeer belangrijk moment in de geschiedenis van de ruimtelijke ontwikkeling van de Nederlandse stad zijn de jaren rond 1560. Niet alleen wordt in deze periode de middeleeuwse stadsontwikkeling afgesloten en staat men aan de vooravond van de laat-zestiende-eeuwse en zeventiende-eeuwse stadsuitbreidingen en van de introductie van nieuwe vormen van vestingbouw, maar ook vindt in deze zelfde periode het optreden plaats van de landmeter Jacob van Deventer. In opdracht van koning Filips II van Spanje begon Van Deventer in circa 1560 met het opmeten van circa 250 Nederlandse en Belgische steden om van deze steden plattegronden te maken die voor militaire doeleinden gebruikt zouden kunnen worden. Van Deventer slaagde er in binnen zeer korte tijd zijn opdracht te vervullen en aan de koning een stedenatlas aan te bieden die uniek is in zijn soort. Niet alleen kan geen ander land roemen op een zo vroege en zo uitgebreide verzameling stadsplattegronden, maar ook de nauwkeurigheid waarmee Van Deventer gewerkt heeft maakt zijn kaarten tot een uiterst waardevol hulpmiddel voor het bestuderen van de ruimtelijke structuur van de zestiende-eeuwse stad.

Het resultaat van de hierboven beschreven werkmethode is een reeks kaarten die alle het oudste kadastrale minuutplan als ondergrond hebben, maar die een aantal afzonderlijke aspecten van de topografische geschiedenis van een stad behandelen. Elke aflevering van de stedenatlas bevat de volgende kaarten:

Algemene overzichtskaart (schaal 1:2.500)

Op deze kaart zijn ingetekend openbare gebouwen, verdedigingswerken, molens, geestelijke instellingen, liefdadigheidsinstellingen en oude waterwegen. Gebouwen die dateren vóór 1560 – het jaar van de stadsplattegronden van Van Deventer – zijn in een rode kleur aangegeven, gebouwen die gebouwd zijn na 1560 in een zwarte kleur.

Van deze gebouwen zijn zij, die bij het verschijnen van het oudste kadastraal minuutplan nog aanwezig waren, in volle kleur ingetekend. De gebouwen waarvan de ligging wel bekend is maar die vóór het verschijnen van het minuutplan

reeds afgebroken waren, zijn gearceerd aangegeven, waarbij de buitenmuren zijn weergegeven door een ongebroken lijn. Wanneer de ligging van deze muren echter niet precies bekend is en alleen op basis van historische gegevens slechts bij benadering kan worden aangegeven zijn deze muren door een gebroken lijn getekend. Dit zelfde principe is toegepast voor de gebouwen die reeds in 1560 waren verdwenen, met dit verschil echter dat de arcering minder dicht is en in spiegelbeeld is weergegeven. Van de bij bovengenoemde gebouwen behorende terreinen zijn alleen de begrenzingen aangegeven, al of niet gebroken, wanneer de ligging wel of niet bekend is. De legende bij de algemene overzichtskaart licht een en ander toe.

Elk ingetekend gebouw heeft een letter-cijfer combinatie die verwijst naar een legende. In deze legende wordt de bouwgeschiedenis van het gebouw zeer summier besproken.

Om praktisch-technische redenen zijn in deze algemene overzichtskaart alleen die straatnamen opgenomen die in de legende en in het begeleidend commentaar genoemd worden.

Geofysische situatie (schaal 1:10.000)

Deze kaart heeft tot doel de vroeg-negentiende-eeuwse geofysische situatie van de stad en haar omgeving aan te geven. Ingetekend zijn hoogtelijnen, bodemgesteldheid en grondgebruik van het om de stad liggende gebied.

Reproductie stadsplattegrond Jacob van Deventer

Gezien het belang van de Van Deventer kaarten voor de topografie bezit elke aflevering een reproductie van de Van Deventer kaart van de in die aflevering behandelde stad. Om een indruk te geven van de nauwkeurigheid van deze stadsplattegrond gaat deze reproductie vergezeld van een transparant waarop het kadastrale minuutplan is afgedrukt op dezelfde schaal als de kaart van Van Deventer.

Middeleeuwse wijkindeling (schaal 1:5.000)

Reeds in de middeleeuwen was het gebruikelijk de stad te verdelen in een aantal wijken, en wel om militaire, bestuurlijke, financiële en juridische redenen. Indien de gegevens toestaan deze wijkindeling te reconstrueren, is aan elke

aflevering een kaart toegevoegd waarop de middeleeuwse wijkindeling is geprojecteerd.

Reproductie stadsplattegrond

Om druktechnische redenen zijn van het oudste kadastrale minuutplan alleen de perceelgrenzen overgenomen en ingetekend. De bebouwing is derhalve niet aangegeven op de kaarten die het minuutplan als ondergrond hebben. Om dit nadeel weg te nemen heeft elke aflevering een reproductie van een stadsplattegrond waarop de bebouwing binnen de stad wel is aangegeven en die wat tijd betreft zo dicht mogelijk bij het verschijnen van het oudste kadastrale minuutplan staat.

Reproductie Topografische Atlas ca. 1850 (schaal 1:50.000)

Om de gebruiker van de stedenatlas enig inzicht te geven in de ligging van de stad ten opzichte van haar omgeving, is een reproductie uit de Topografische Atlas van ca. 1850 aan het kaartmateriaal toegevoegd. Deze atlas is de oudste volledige serie topografische kaarten.

Elke aflevering heeft de hierboven beschreven reeks kaarten. Het kan echter gebeuren dat een stad zulke unieke topografische kenmerken bezit dat het wenselijk is deze kenmerken in een aparte kaart te belichten. Ook kan een extra kaart zijn toegevoegd die de resultaten weergeeft van een gedetailleerd onderzoek naar een bepaald topografisch aspect, zoals bijvoorbeeld een kaart met middeleeuwse straatnamen.

Tenslotte nog enige opmerkingen over het begeleidend commentaar. De tekst heeft primair tot doel de verschillende kaarten toe te lichten en een korte schets te geven van de topografische geschiedenis van de stad. Sociaal-economische en politieke ontwikkelingen komen dan ook slechts ter sprake wanneer zij van invloed zijn geweest op de ruimtelijke ontwikkeling van de stad. Het gebruik van illustraties in het commentaar is beperkt.

Amsterdam/Delft 1982

G. van Herwijnen
C. van de Kieft
J.C. Visser
J.G. Wegner

Voorwoord

Bij het onderzoek naar de geschiedenis van de ruimtelijke ontwikkeling van Haarlem zijn twee verschillende werkmethoden toegepast. De gegevens betreffende de topografische ontwikkeling van Haarlem vóór 1425 zijn verkregen door het bestuderen van de bestaande literatuur, archeologische werkverslagen, gedrukt bronnenmateriaal en archivalia die berusten in het Gemeentearchief van Haarlem, het archief van het Bisdom Haarlem, het archief van de Kerkvoogdij van de Sint Bavo te Haarlem, het Rijksarchief van Noord-Holland te Haarlem en het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage. Het gebruik van niet-gepubliceerd archiefmateriaal had tot resultaat dat vele nieuwe gegevens over de vroegste geschiedenis van Haarlem en over de ontwikkeling van de ruimtelijke structuur van Haarlem in de twaalfde, dertiende en veertiende eeuw aan het daglicht kwamen, waardoor het onder andere mogelijk werd een straatnamenkaart van het middeleeuwse Haarlem te maken. Tevens werd duidelijk dat de bestaande literatuur voor deze vroege periode dikwijls onjuiste informatie verstrekt.

De topografische ontwikkeling van Haarlem na 1425 is grotendeels beschreven aan de hand van de literatuur en het gedrukte bronnenmateriaal. Zeer belangrijk ook waren de vele 16e - 19e-eeuwse stadsplattegronden waarover de Topografische Atlas van het Haarlemse Gemeentearchief de beschikking heeft. Met name de kaart van Jacob van Deventer van circa 1560 en die van Thomas Thomaszoon van 1578 waren gezien hun accuratesse van onschatbare waarde. De kaart van F.J. Nautz van 1822 was vooral voor de vroeg-negentiende-eeuwse situatie van grote betekenis, daar op deze kaart de straatnamen, de openbare gebouwen en de bebouwing binnen de afzonderlijke percelen zijn aangegeven.

De resultaten van het onderzoek zijn vervolgens in kaart gebracht, waarbij het oudste kadastrale minuutplan van ca. 1834 voor Haarlem als ondergrond diende. Ingetekend zijn openbare gebouwen, verdedigingswerken, molens, geestelijke instellingen en liefdadigheidsinstellingen. De letters en cijfers die bij elk gebouw staan verwijzen naar een legende

waarin de bouwgeschiedenis van elk gebouw in het kort is beschreven. Hoewel in de legende vele nieuwe gegevens zijn verwerkt is afgezien van een notenapparaat. Er zal naar gestreefd worden deze nieuwe gegevens in de vorm van kleine artikelen in het Jaarboek van de Oudheidkundige Vereniging Haarlem nader uit te werken en te verantwoorden.

Aan de in de inleiding tot deze atlas genoemde reeks kaarten is voor Haarlem als extra kaart toegevoegd de reeds eerder genoemde straatnamenkaart die de straatnamen van Haarlem van circa 1425 weergeeft (schaal 1:2.500). De straatnamen die op deze kaart zijn ingetekend, zijn in de moderne spelling geschreven, daar in de bronnen een en dezelfde straatnaam dikwijls zeer verschillend gespeld wordt en het onmogelijk is daaruit een keuze te maken. Vermeld dient te worden dat de kaart met de wijkindeling van 1543 gemaakt is aan de hand van gegevens uit het Kohier van de Tiende Penning van 1543.

Het is begrijpelijk dat velen hebben bijgedragen aan het tot stand komen van deze aflevering. In de eerste plaats willen wij drs. J.J. Temminck, archivaris van het Gemeentearchief van Haarlem, en zijn gehele archiefdienst danken voor hun medewerking. Niet verbonden aan het Gemeentearchief, maar wel altijd daar aanwezig is de heer M. Thierry de Bye Dólleman. Ook hem danken wij voor zijn vele suggesties, raadgeven en aansporingen. In belangrijke mate heeft tot dit onderzoek bijgedragen drs. P.A. Henderikx die zijn rijke kennis van het middeleeuwse Haarlem met ons gedeeld heeft en altijd bereid was de vele problemen met betrekking tot de vroegste geschiedenis van Haarlem met ons te bespreken. Niet ongenoemd mag blijven Eymert van Manen die zeer veel onderzoek heeft gedaan in de archieven en die zich vooral heeft bezig gehouden met het bestuderen van het Kohier van de Tiende Penning van 1543. Tenslotte danken wij de heer B.C. Weidema voor het belangrijke aandeel dat hij heeft gehad bij het tekenen van de kaarten en de heer A. den Braber voor de voortreffelijke wijze waarop hij het manuscript heeft uitgetypt.

Amsterdam 1982

B.M.J. Speet

Stadhuis met gedeelte van de Zijlstraat gezien vanaf de Grote Markt.

I. Ontstaan en groei

Haarlem is gelegen op een van de strandwallen die circa 5000 jaar geleden langs de kust ontstonden. Op deze oorspronkelijk uit schelphoudend strandzand bestaande wallen vormden zich duinen, waardoor het achterland beschermd bleef tegen de zee. In de tussen de strandwallen gelegen laagten (strandvlakten) trad veenvorming op. De zandrug waarop Haarlem gelegen is, was de enige goede verbinding over land tussen het zuiden en het noorden van Holland dat hier op zijn smalst was. Het duingebied ten westen van de zandrug was slecht toegankelijk door zand, bossen en veen, terwijl het gebied ten oosten ervan uitgestrekte veengebieden en grote meren, als het Spieringmeer en het Haarlemmermeer bestond. Over deze landrug liep dan ook van oudsher de grote landweg die het noorden van Holland met het zuiden verbond. Daar waar deze landweg de tweede belangrijke noord-zuid verbinding, namelijk de rivier het Spaarne¹, die vanuit het Haarlemmermeer naar het IJ stroomde, het dichtst naderde ontstond Haarlem.

Bodemvondsten in en rondom Haarlem hebben aangetoond dat de zandrug bij Haarlem reeds in de Bronstijd (ca. 1700-700 v. Chr.) bewoond werd. Aan deze bewoning kwam om nog onduidelijke redenen in de vijfde eeuw na Christus een einde. Eerst uit de elfde en twaalfde eeuw worden opnieuw sporen van menselijke activiteit in de bodem aangetroffen².

De eerste bewoners van Haarlem zullen boeren en vissers geweest zijn, die zich op de droge zandrug gevestigd hadden. Hoe Haarlem zich van deze eenvoudige woongemeenschap tot stad ontwikkeld heeft, is bij gebrek aan bronnenmateriaal moeilijk na te gaan. De eerste vermelding van Haarlem komt voor in een goederenregister uit de tiende eeuw van de Sint Maartenskerk te Utrecht, waarin vermeld staat dat de kerk drie hoeven te *Haralem* bezat³. Men leidt deze naam af van *Harulahaima*, hetgeen betekent een huis (*haima*) op de hoge zandgrond (*Harula*)⁴. In de elfde eeuw bezat Haarlem reeds een parochiekerk, die een dochterkerk van Velsen was⁵. In 1197 werd Hedwig, dochter van graaf Floris III, in deze kerk begraven⁶.

De geografisch zo gunstige ligging van Haarlem aan dit knooppunt van land- en waterwegen heeft er toe geleid dat de graven van Holland deze plaats hebben uitgekozen om er een hof te vestigen. De keuze was duidelijk. De graven streefden er naar hun macht naar het noorden uit te breiden en de Kennemers en Westfriezen aan zich te onderwerpen. Om deze expansiepolitiek te laten doen slagen hadden zij steunpunten nodig die de nieuw veroverde gebieden konden beschermen en die konden dienen als uitvalsbases om nieuwe gebieden te veroveren. De strategische ligging van de plaats waar later de stad Haarlem zou ontstaan maakte haar bij uitstek geschikt om hier een dergelijk steunpunt te vestigen.

Van grafelijke aanwezigheid is voor zover bekend voor het eerst sprake in een tussen 1105-1119 door de bisschop van Utrecht uitgevaardigde oorkonde die melding maakt van een goederenruil tussen Adalard, abt van het klooster Egmond en een zekere Eilger⁷. Deze goederenruil vond plaats in Haarlem in aanwezigheid van graaf Floris II en diens vrouw Petronella. In 1132 bevond de graaf zich opnieuw in Haarlem, maar nu om geheel andere redenen. In genoemd jaar waren de Kennemers en Westfriezen in opstand gekomen en hadden zij de graaf, die zich op dat moment in Kennemerland bevond, gedwongen een goed heenkomen te zoeken in Haarlem, vanwaar hij lijdelijk moest toezien hoe de opstandelingen de grafelijke bezittingen in Kennemerland plunderden en verwoestten⁸. In 1199 vaardigde de graaf voor het eerst een oorkonde uit te Haarlem⁹. De grafelijke hof zelf wordt pas in 1214 voor het eerst vermeld¹⁰. In dat jaar moet de *Curia de Harlem* een bijdrage leveren aan de bruidsschat van Floris, zoon van graaf Willem I, voor Mathilda, dochter van hertog Hendrik I van Brabant.

Waar deze hof gelegen heeft en hoe hij eruit heeft gezien is niet bekend. Mogelijk heeft het Gravensteen, een versterkte toren gelegen aan het Spaarne aan de westzijde van de Bakenessergracht, deel uitgemaakt van de oude hof. De gegevens die over dit Gravensteen bekend zijn, zijn echter zeer summier. In 1336 blijkt het steen dienst te doen als gevangenis¹¹. In dat jaar namelijk wordt een zekere Wessel

van den Coedijck door de graaf aangesteld tot *steenwairder* om de gevangenen die in het Gravensteen opgesloten zaten te bewaken. In 1360 schenkt hertog Albrecht aan Jan van Scoten de helft van het Gravensteen¹². Begin vijftiende eeuw blijkt de sterkte te zijn afgebroken¹³. Slechts de naam Gravenstenenbrug herinnert nog aan dit versterkte bouwwerk. Het kan evenwel zijn dat de graaf elders in of om de stad zijn verblijf had. De grafelijkheidsrekeningen van 1343 tonen aan dat de graaf veel bezittingen had in Haarlem, onder andere op de Krocht, op Bakenesse en over het Spaarne¹⁴.

Hoe het ook moge zijn, zeker is dat rond 1250 de grafelijke hof is opgeheven en verplaatst is naar het gebied achter het tegenwoordige stadhuis aan de Grote Markt. Lang heeft deze nieuwe hof niet bestaan, daar hij in de tweede helft van de dertiende eeuw door brand verwoest werd. De puinhopen werden echter onmiddellijk opgeruimd en op de vrijgekomen ruimte werd een nieuwe hof gebouwd. Toen ook deze hof door brand verloren ging (ca. 1350), werd hij niet meer opgebouwd. Met de geleidelijke pacificatie van Kennemerland had de hof immers meer en meer aan betekenis als militair en bestuurscentrum ingeboet ten gunste van de grafelijke vestigingen in het ten westen van Haarlem gelegen Aelbrechtsberg en in Den Haag, zodat de aanwezigheid van een hof in Haarlem niet langer nodig was. De graaf schonk de grond waarop de hof gelegen had aan het stadsbestuur en aan de Dominicanen, die reeds op het einde van de dertiende eeuw van graaf Floris V een gedeelte van de hof hadden gekregen om er een klooster te bouwen. De stad gebruikte haar deel om er een nieuw stadhuis te bouwen, de Dominicanen om hun klooster uit te breiden, onder andere met een nieuwe kloosterkerk¹⁵. De graaf zelf zou voortaan, wanneer hij in Haarlem op bezoek was, zijn intrek nemen in het klooster van de Johanniters dat in 1310 in de Sint Jansstraat gesticht was¹⁶.

De gunstige ligging van Haarlem en de bescherming die de grafelijke hof bood, trokken spoedig kooplieden en ambachtslieden aan. Hier kon men zijn goederen uitwisselen, verkopen of kon men uitrusten alvorens verder te trekken. Naarmate het handelsverkeer toenam en Haarlem daarbij een actieve rol bleef spelen, ging men ertoe over zich permanent te vestigen, hetgeen op zijn beurt weer de vestiging van andere koop- en ambachtslieden tot gevolg had. Het stadsrecht van Haarlem, op 23 november 1245 door graaf Willem II op verzoek van de burgers van Haarlem aan de stad geschonken, was dan ook niet alleen een poging van de graaf de ontwikkeling van Haarlem tot stad verder te stimuleren, maar was ook een bekrachtiging van een geworden toestand, een poging van de graaf voor de nieuwe economische verhoudingen, die handel en nijverheid met zich meebrachten, rechtsregels op te stellen¹⁷.

De ruimtelijke structuur van Haarlem rond het midden van de dertiende eeuw is gezien het bronnenmateriaal slechts bij benadering te bepalen. Het stadsrecht van 1245 zelf geeft weinig topografische gegevens. Genoemd, maar zonder nadere plaatsaanduiding, worden een kerk, een gevangenis, een klok, een herberg, een gebouw waar men goederen kon laten wegen en een gebouw waar waarschijnlijk recht gesproken werd. Het is niet mogelijk uit het stadsrecht op te maken of de stad in 1245 al ommuurd was. Eerst in 1274 vindt men over een ommuring iets vermeld. In dat jaar wordt Haarlem belegerd door opstandige Kennemers en Westfriezen. De geschiedschrijver De Beke verhaalt hoe de burgers van Haarlem, veilig verschanst binnen de muren van de stad en van de grafelijke sterkte, het beleg weten te doorstaan en er bij een nachtelijke uitval zelfs in slagen de Kennemers op de vlucht te jagen¹⁸. In hetzelfde jaar schenkt graaf Floris V de stad een accijnsprivilege, een pacht op nering en bedrijf, om het aanleggen en het onderhoud van de ommuring te kunnen bekostigen¹⁹. De begrenzing van deze ommuurde stad werd gevormd door de Oudegracht en de Kraaijenhorstergracht (de huidige Nassaulaan) in het zuiden en westen, het Waagat (thans Nassaulaan), Ridderstraat en Korte Jansstraat in het noorden en de Bakenessergracht en het Spaarne in het oosten²⁰. Bakenesse en Oud Haarlem, het meest noordelijke deel van Bakenesse, vielen nog buiten de ommuring. De oude stad werd doorsneden door de Beek, een water dat als verlengde van de Brouwersvaart en de Raaks de stad binnestroomde en door de tuin van het klooster van de Dominicanen achter het huidige stadhuis, via de Spekstraat, Oude Groenmarkt en Damstraat stromend, uitmondde in het

Spaarne bij het Slepershoofd. De Beek werd waarschijnlijk gegraven in het begin van de dertiende eeuw om het veengebied ten westen van Haarlem in het Spaarne te doen afwateren.

De stad werd in tweeën gedeeld door de oude landweg, lopende via de Grote Houtstraat, Gierstraat, Koningstraat, Barteljorisstraat en Kruisstraat²¹. Daar waar deze weg de stad bij de Oudegracht binnen kwam, lag een gasthuis, het latere Oude Gasthuis, waar reizigers en kooplieden een onderdak konden vinden²². De Lange Veerstraat en de Kleine Houtstraat dienden tot uitvalswegen naar de akkers ten zuiden van de stad, terwijl de Sint Jansstraat en het verlengde daarvan, de Jansweg, zich ten noorden van de stad verenigden met de oude landweg. Via de Zijlstraat en de Zijlweg kon men Overveen en de kust bereiken²³.

Bij gebrek aan schriftelijke gegevens is de ontwikkeling van het stratenplan en de huizenbouw binnen de oude stad moeilijk te volgen. Slechts enkele straten hebben reeds voor 1350 een eigen naam. Zo wordt in 1320 de Damstraat vermeld²⁴, waarschijnlijk genoemd naar de dam, dat wil zeggen een verhoogde weg, langs de Beek²⁵. In 1317 komt de naam Sint Jansstraat voor het eerst voor²⁶, genoemd naar het klooster van de Johanniters, terwijl in 1325 de naam Onze Vrouwen Broedersstraat (thans Anegang), genoemd naar het klooster van de Carmelieten of Onze Vrouwe Broeders in de Grote Houtstraat, in een transportacte verschijnt²⁷. Ook de Veerstraat (thans Korte Veerstraat), waarschijnlijk genoemd naar een overzetveer dat hier de verbinding met het gebied over het Spaarne onderhield, vindt men reeds vermeld voor 1350²⁸, evenals de Burggravinnesteeg (1348)²⁹, die haar naam vermoedelijk ontleent aan de echtgenote van de burggraaf van Leiden die hier een woning bezat³⁰.

Hoewel men in de tweede helft van de twaalfde eeuw het bakken van stenen opnieuw had geleerd, werd steen eerst alleen gebruikt voor de bouw van kloosters en kerken. De drie kloosters die in 1350 in de oude stad lagen waren, zo niet geheel, dan toch zeker gedeeltelijk van steen gebouwd, evenals de oude Sint Bavo en de kerk van het Begijnhof. Vele huizen van de voorname Haarlemse families, als Dullaert, Van Riedwijk, Van Zaanden, Van Berkenrode, Van Baknesse, Van Rollant etcetera³¹, zullen eveneens van steen geweest zijn. Het merendeel van de huizen was echter van hout en licht van constructie zodat van deze huizen geen enkel spoor meer is overgebleven.

Eerst in de tweede helft van de veertiende eeuw werd het gebruikelijk de straat een naam te geven. De verdichting van de stad en de geleidelijke uitbreiding van het stratennet maakten het onmogelijk nog langer te volstaan met aanduidingen als *in die strate of streckende after an die straet*. Eerst dan wordt het voor ons mogelijk een beter inzicht te krijgen in de ontwikkeling van de ruimtelijke structuur.

De Grote Markt en de kerk van Sint Bavo met de daar omheen gelegen Riviermarkt, de Oude Groenmarkt en het Klokhuisplein vormden te zamen het middelpunt van de oude stad³². De Beek en de oude landweg hebben de begrenzing van deze ruimte gedeeltelijk bepaald. Het woonblok omsloten door de Grote Houtstraat, Grote Markt, Lepelstraat en Spekstraat en waarschijnlijk ook het noordelijk gedeelte van het woonblok daarnaast, tussen de Koningstraat en de Grote Houtstraat, zijn pas in de loop van de 14e, begin 15e eeuw gebouwd. De totale oppervlakte van het marktterrein bedroeg circa 2 hectare, ongeveer een vijftiende deel van de totale oppervlakte van de oude stad. Haarlem was in deze tijd dan ook bij uitstek een marktplaats. Van een eenvoudig vissers- en boerendorp ontwikkelde het zich in de loop van drie eeuwen tot het economisch centrum van geheel Kennemerland. Het stadsrecht van 1245 is een juridische bekrachtiging van deze situatie, maar opende tegelijkertijd nieuwe mogelijkheden voor een economische expansie. Zo

begint het handvest met de bepaling dat de burgers van Haarlem vrijgesteld zullen zijn van tol door het gehele graafschap. De handelspositie van de stad werd in 1286 aanmerkelijk verbeterd toen in het Spaarne bij Spaarndam een dam met sluizen werd gelegd waardoor het Spaarne beter bevaarbaar werd³³. De rivier werd de economische slagader van de stad. De vroege vermeldingen van de Damstraat en de Veerstraat geven het economisch belang van het gebied langs het Spaarne weer. In de veertiende eeuw werd het Schonenvaardersgilde opgericht. De leden voeren op Schonen in Zweden om er haring te kopen.

Toch zou Haarlem zich nooit tot een centrum voor verre handel als Amsterdam ontwikkelen. De ligging van de stad maakte haar bij uitstek geschikt tot regionaal marktcentrum van de directe omgeving waar in toenemende mate veengebieden werden ontgonnen en kleine dorpsgemeenschappen tot ontwikkeling kwamen. Industrie en nijverheid zouden de pijlers worden waarop de economie van Haarlem zou rusten.

Het accijnsprivilege van 1274 noemt reeds de drie bedrijfstakken die de welvaart van Haarlem de komende eeuwen zouden bepalen, de laken- en linnennijverheid, de scheepsbouw en de bierbrouwerij. Daarnaast noemt het privilege ook eenvoudige ambachten als de bakkers, schilders, snijders, zwaardvegers, sporen- en zadelmakers, molenaars, barbiers en hondenscheerders. In 1267 blijkt Haarlem reeds een markt te hebben, de Sint Jansmarkt³⁴. In 1355 krijgt de stad van graaf Willem V het recht jaarlijks een markt te houden, te beginnen op de dag voor de feestdag van de heilige Lucas (18 oktober)³⁵. Ten teken dat er markt gehouden werd en dat een ieder, ook degenen die uit de stad verbannen waren, de stad vrij konden in- en uitgaan, werd een kruis opgehangen in de Kruispoort. Om het verkeer naar de markt op de oude toegangswegen te ontlasten werden de Smedestraat en het noordelijke gedeelte van de Grote Houtstraat aangelegd. De driehoekige ruimten die ontstonden op de plaats waar deze wegen zich afsplitsten werden benut als parkeerruimte, laad- of losplaats of als stopplaats om met de poortwachters te kunnen afrekenen. De Grote Markt was het eindpunt. De oude landweg had binnen de stad zijn doorgaande functie verloren, hetgeen duidelijk blijkt uit het feit dat men het nieuwe stadhuis, gebouwd circa 1350, uit de rooilijn naar voren liet springen.

De oude stad behield nog lange tijd een landelijk karakter. De percelen waren maar gedeeltelijk voor woningbouw bestemd. De hoge vervoerskosten en een ontoereikende productie dwongen de stedelingen zelf groente en fruit te kweken en landbouw en veeteelt te bedrijven om zich van hun dagelijks voedsel te voorzien. In het stadsrecht is een bepaling opgenomen waarin de burgers het recht krijgen zich gedurende veertig dagen in juli en augustus en nog eens veertig dagen in de herfst buiten de grenzen van de stad op te houden om te oogsten en te zaaien³⁶. Boomgaarden en weilanden binnen de stad waren geen zeldzaamheid. In 1271 vermaakte Arnoldus van Sassenheim, pastoor van de parochiekerk van Haarlem, zijn huis met erf en de daarbij behorende tuin, boomgaard en weiland aan de Begijnen om er een hof te stichten³⁷. De bij het Begijnhof gelegen Appelaarstegen herinneren nog aan de boomgaarden met appelbomen die in deze buurt lagen en die blijkens de kaart van Thomas Thomaszoon in 1578 nog steeds zeer talrijk waren. In 1310 schonk Gerardus van Tetterode zijn uitgestrekte bezit in de Sint Jansstraat aan de orde van Sint Jan te Utrecht³⁸. De naam Krocht, dat is een hooggelegen zandige akker, reeds genoemd in 1301³⁹, wijst op de aanwezigheid van akkerland binnen de oude stad. Bovendien kon in de dertiende en veertiende eeuw een groot aantal kloosters, vaak grote complexen met eigen tuinen, boomgaarden en kerkhoven, nog een plaats vinden binnen de oude ommuring⁴⁰.

II. Een eeuw van bloei (1350-1450)

In de veertiende en in de eerste helft van de vijftiende eeuw ontwikkelde Haarlem zich tot een van de machtigste steden van het graafschap Holland. Ten grondslag aan deze ongekende bloei lagen de laken- en linnennijverheid, de scheepsbouw en de bierindustrie.

Hoe de laken- en linnennijverheid tot bloei zijn gekomen is gezien het schaarse bronnenmateriaal niet na te gaan. Wel is echter duidelijk dat de komst van vele Vlaamse wevers, die hun land tengevolge van de talrijke gildenoproeren die de Vlaamse steden in de veertiende eeuw teisterden, ontvlucht waren en die naar Haarlem getrokken waren in de hoop daar opnieuw emplooi in de textielindustrie te vinden, sterk heeft bijgedragen tot de opkomst van de Haarlemse textielnijverheid.

De tweede belangrijke industrie was de scheepsbouw. Hoezeer deze floreerde blijkt wel uit het grote aantal schepen dat Haarlem in 1398 tijdens de Friese oorlog aan hertog Albrecht moest leveren¹.

De belangrijkste industrie evenwel was de bierbrouwerij. Zij bepaalde de welvaart van de stad. De brouwers behoorden tot de bovenlaag van de burgerij en een groot deel van de magistratuur werd door hen gevormd. In circa 1420 telde de stad ongeveer honderd brouwerijen².

De economische bloei die Haarlem in de veertiende eeuw doormaakte had natuurlijk grote gevolgen voor de ruimtelijke ordening. De oude stad omsloten door Oudegracht en Bakenessergracht bleek weldra te klein te zijn voor de snelgroeiende bevolking en de aanhoudende stroom vreemdelingen die hoopten te kunnen delen in de welvaart van de stad. Eind veertiende eeuw telde de stad circa 8.000 inwoners³. Zij die geen plaats konden vinden in de stad vestigden zich aan de toegangswegen tot de stad. Reeds had zich in het begin van de veertiende eeuw aan de overzijde van het Spaarne een nieuwe gemeenschap ontwikkeld die door een burgwal van het platteland afgescheiden werd. Via de Hoogstraat die leidde naar de Achterstraat (ook wel Dijkstraat genoemd naar de dijk die langs het Spaarne liep) en de Hagestraat kon de Burgwal vanuit het oude centrum bereikt worden. Drie bruggen verbonden deze buitenwijk met de oude stad: de Gravestenenbrug, de Melkbrug (vroeger de Visbrug genoemd) en de Langebrug. Het stratenpatroon binnen deze nieuwe stadswijk vertoont een zeer schematisch beeld. Drie concentrische halfcirkels, de Spaarneoever, de Achterstraat en de Vuile Beek, verdeelden het geheel in drie delen. De Vuile Beek was een watertje dat haar oorsprong vond in de Burgwal ter hoogte van de huidige Kattensteeg. Via deze steeg stroomde de beek in een kwartcirkel naar de Hagestraat. Daar boog zij af naar het noordoosten en stroomde via de Beeksteeg, die haar naam aan de Vuile Beek ontleend heeft, naar de Burgwal.

In het westen van de stad deed zich eenzelfde ontwikkeling voor. Daar vormde de Voldersgracht, aanvankelijk eveneens Burgwal genoemd⁴, een voorlopige begrenzing. De tussen de Voldersgracht en de Gasthuisstraat gelegen strook grond, het Zadeland of de Broek genoemd, werd tussen 1370 en 1390 door een aantal adellijke families aan burgers in erfhuur uitgegeven⁵.

Ook Bakenesse, dat tot nu toe buiten de ommuring had gelegen, werd nu bij de stad getrokken. Door de lage en drassige bodem met slib uit het Spaarne op te hogen werd dit terrein bouwrijp gemaakt en konden de eerste bewoners zich hier vestigen⁶.

Om deze drie nieuwe buurten binnen de muren te trekken begon men op het einde van de veertiende eeuw de stad in oostelijke, zuidelijke en westelijke richting uit te leggen. Het is niet precies te zeggen hoe lang men gewerkt heeft aan het afbreken van de oude muur, het bouwrijp maken van het nieuwe woongebied en het oprichten van een nieuwe verdedigingsgordel, maar gezien het feit dat de Kamp en het Heiligland, twee stadswijken gelegen in het zuiden, reeds in 1404 met een nieuwe muur omgeven waren⁷, blijkt dat men rond 1400 al in een vergevorderd stadium moet zijn geweest.

De nieuwe vestingwerken bestonden uit twee stenen muren, waarvan de voormuur ongeveer 7,50 meter hoog was, de

achtermuur circa 4,50 meter. De tussenliggende ruimte werd door ongeveer 7 meter brede wulven overdekt en was bedekt met een laag aarde. Op verscheidene plaatsen stonden op deze strook molens. Tussen de stadsmuur en de circa 15 meter brede gracht lag een smalle strook grond die beplant was met doornstruiken om de vijand het beklimmen der muren te beletten en ervoor te zorgen dat bij een beleg de gracht niet met neervallend puin van de muur opgevuld zou worden. De muur werd onderbroken door muurtorens waarvan ons slechts van een klein aantal de naam bekend is. Het merendeel van deze muurtorens bestond uit rondelen. De onderlinge afstand was gemiddeld 80 meter. De ligging van de westelijke muur (thans de Wilhelminastraat en de Kinderhuisvest) werd bepaald door de daar gelegen afscheiding tussen het veengebied en de zandgrond van de strandwal. Of dergelijke structurelementen, zoals bijvoorbeeld waterlopen, bodemgesteldheid etcetera, ook de ligging hebben bepaald van de oostmuur (thans Papentorenvest en Lange Herenest) en de zuidmuur (thans Kamper-, Gasthuis- en Raamvest) is niet met zekerheid te zeggen. De stad was toegankelijk door zeven poorten: de Kruis- en Sint Janspoort in het noorden, de Spaarnwouder- of Amsterdamse poort en de Schalkwijkerpoort in het oosten, de Grote en Kleine Houtpoort in het zuiden en de Zijlpoort in het westen. De toegang tot de stad via het Spaarne werd bij de Langebrug en de Catharijnebrug afgesloten door sluitbomen in de rivier. Het binnenvaren via de Beek werd tegengegaan door een zware ketting, een zogeheten raaks, die gespannen was tussen twee versterkte muurtorens die aan weerszijden van de Beek stonden.

Het stratenplan binnen de nieuwe uitleg werd hoofdzakelijk bepaald door de reeds bestaande in- en uitvalswegen. Zo bepaalden het Spaarne en de Kleine Houtstraat de loop van de Voorkamp (thans Witstraat) en de Achterkamp (thans Essenstraat), de Kleine en Grote Houtstraat die van de beide Heilige Landen, de Bakenessergracht die van de Klerksteeg (thans Bakenesserstraat) etcetera. Het stratenplan van het zuidwestelijk deel van de nieuwe stad vertoont daarentegen een opvallende regelmaat. Het haaks kruisen van de straten getuigt van een zekere schematische indeling bij het bewoonbaar maken van dit gebied.

Afgezien van de Grote Houtstraat, de Barteljorisstraat en de Kruisstraat zijn de straten doorgaans minder dan 10 meter breed. Een grotere breedte was niet nodig. Het verkeer in de stad bestond practisch geheel uit karrevervoer. De grote vrachten werden via het Spaarne de stad binnengevoerd, waar zij op kleine schuiten werden overgeladen. Vervolgens werden zij via de Oudegracht en de Bakenessergracht, die door de aanleg van de nieuwe stadssingel tot binnengrachten waren omgevormd, over de stad gedistribueerd. Bij de Damstraat, aan het Spaarne, stond de Kraan waarmee de goederen uit de schepen geladen werden. Op sleetjes werden zij vervolgens door slepers naar de Waag gebracht waar zij gewogen werden. Eind veertiende eeuw blijkt Haarlem reeds een waaggebouw te bezitten⁸. Het lag aan de noordzijde van de Damstraat achter de huizen aan het Spaarne⁹. De grachten waren de breedste verkeersaders door de stad. De Bakenessergracht was circa 18 meter breed, de Oudegracht gemiddeld 25 meter. Het traag stromende Spaarne was echter nauwelijks in staat het water in de grachten te verversen zodat deze, met name in de zomer, een vreselijke stank verspreidden en een bron van infectie waren.

Het nieuw gewonnen gebied (ca. 70 hectare groot) diende in de eerste plaats om de arbeiders die in de drie grote industrieën werkzaam waren en hun gezinnen aan woonruimte te helpen. Degenen die in de laken- en linnennijverheid werkzaam waren vestigden zich voornamelijk in het zuidwesten, in het gebied begrensd door de Botermarkt, de Barrevoetesteeg, de Voldersgracht, de stadsmuur en de Gierstraat. Ten westen van de Voldersgracht, waaraan vooral schoenmakers, ververs en vollers hun bedrijf uitoefenden, lagen de ramen, lange rijen houten stellages, bestaande uit rechtopstaande houten palen die door dwarsbalken aan elkaar verbonden waren en die voorzien waren van haken waarop de natte lakens gespannen werden om ze in de zon te laten drogen. Het kerkhof van het Oude Gasthuis en de Sint Gangolfskapel deed dienst als verzamelplaats voor hen die werk zochten in de textiel. Streng gescheiden van elkaar, de mannen op het westelijk gedeelte, de vrouwen op het oostelijk gedeelte, bood men zich hier aan aan de grote textielfabrikan-

ten, de zogeheten drapeniers¹⁰.

Aanvankelijk wilde het stadsbestuur ook het gebied tussen de Burgwal en de Lange Herenvest aan de overzijde van het Spaarne tot textielwijk bestemmen. Om de bedrijvigheid daar te stimuleren werden de ramen naar dit gebied overgebracht. Het beoogde resultaat bleef echter uit zodat in 1487 de ramen teruggebracht werden naar hun oude standplaats. Slechts de namen Raamsteeg en Raamtoren herinneren nog aan de korte tijd dat de ramen hier gevestigd waren.

De scheepsbouw was geconcentreerd aan de overzijde van het Spaarne tussen de Catharijnebrug en de Spaarnwouderpoort. De scheepswerven lagen achter de huizen die aan de Scheepmakersdijk stonden.

De bierbrouwers woonden voornamelijk aan de oostzijde van de Bakenessergracht en aan de beide oevers van het Spaarne, waarbij het gedeelte tussen de Koudenhorn en de Gravestenenbrug, dat tussen de Korte Veerstraat en de Oudegracht en dat tussen de Wijdsteeg en de Lieve Vrouwegracht de meeste voorkeur genoten. De brouwers beschikten hierdoor over vers water, een onmisbaar bestanddeel bij het bereiden van bier, en de schepen met de benodigde grondstoffen zoals koren en turf konden voor de deur aanleggen¹¹. Evenals bij de scheepsmakers vormden de woning van de brouwer en zijn bedrijf een geheel. Het stadsbestuur had zelfs de brouwers verplicht bij hun brouwerijen te wonen¹². De brouwers beschikten daarom over kapitale panden die een zeer groot oppervlak besloegen. Zeer duidelijk is dit nog te zien op de kaart van F.J. Nautz van 1822 bij een aantal percelen die aan de overzijde van het Spaarne tussen de Wijdsteeg en de Lieve Vrouwegracht liggen. Deze percelen hebben een lengte van circa 40 meter en strekken zich uit van het Spaarne tot in de Achterstraat.

Hoewel de Grote Markt door de nieuwe uitleg, die de stad had omgevormd van een cirkelvormig tot een langgerekt vierhoekig geheel, haar centrale ligging verloren had, bleef zij het middelpunt waar het openbare leven zich afspeelde. Aan de westzijde lag het in circa 1350 gebouwde stadhuis. Op de hoek van de Spekstraat en de Warmoesstraat lag de Vleeshal, terwijl tussen de Noorder en Zuider Schoolsteeg de Stadschool lag, in 1389 door hertog Albrecht aan de stad geschonken¹³.

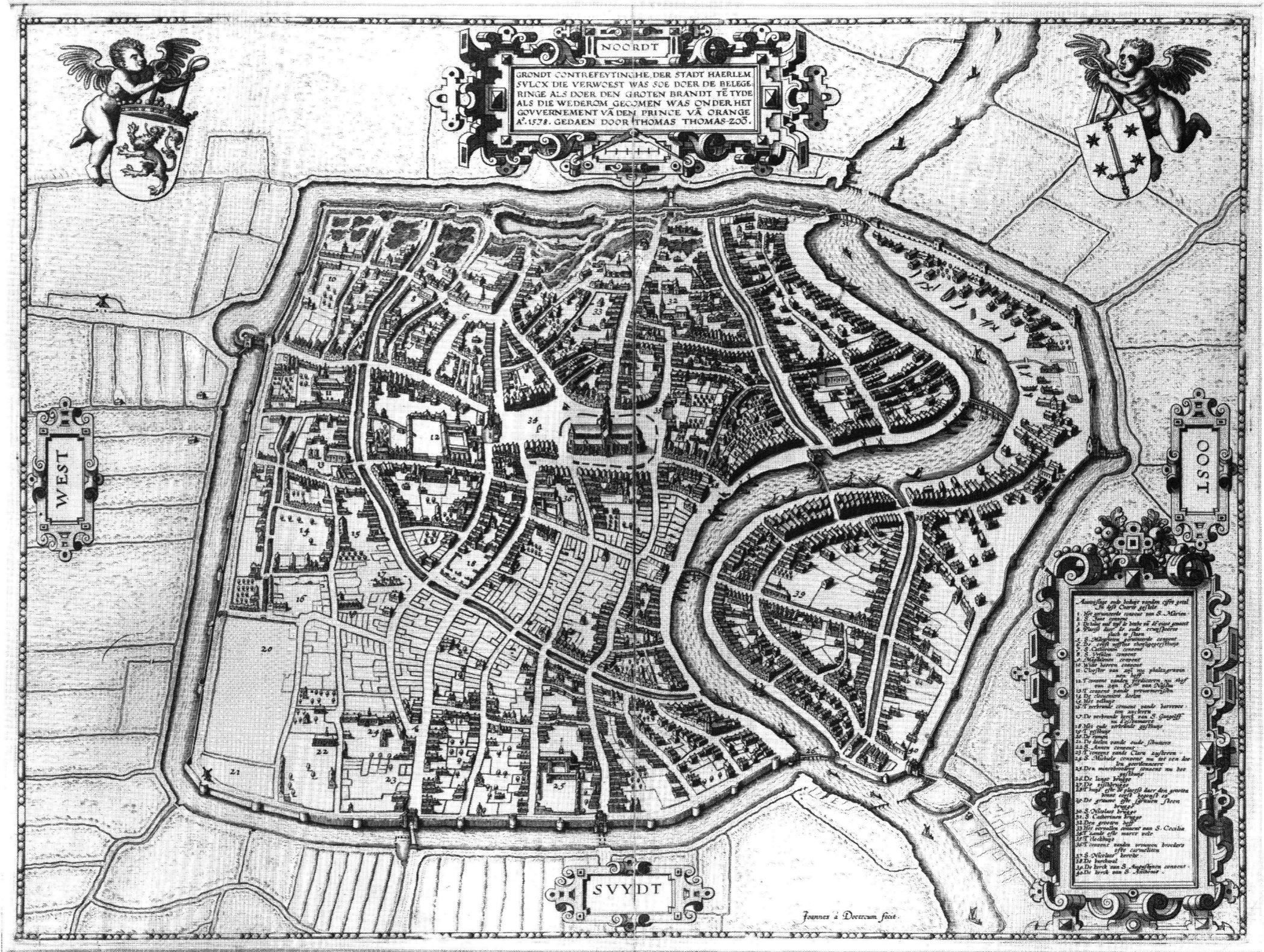
De parochiekerk bleef aanvankelijk ondanks de toename van de bevolking en de uitbreiding van de stad haar oude kleine vorm behouden. In 1370 werd de kerk door brand zwaar beschadigd doch spoedig daarna hersteld, bij welke gelegenheid een nieuw koor werd gebouwd. Om de parochianen de dagelijkse gang naar de Sint Bavo te besparen waren op verscheidene plaatsen in de stad kleine kerken of kapellen opgericht. De geschiedenis van deze kerkgebouwen is in de meeste gevallen echter moeilijk na te gaan. Zo zijn de precieze stichtingsdata onbekend van de vier kerkjes die aan deze zijde van het Spaarne werden gebouwd: de Onze Lieve Vrouwe- of Bakenesserkerk, de Heilige Geestkapel op het Slepershooft bij de Damstraat, de Sint Gangolfskerk verbonden aan het

Oude Gasthuis op de Botermarkt en de Sint Remigiuskapel, verbonden aan het gasthuis van Sint Remigius bij de Kleine Houtpoort. De Sint Nicolaaskapel en de Sint Jacobskapel, beide gelegen over het Spaarne, zijn waarschijnlijk in het tweede kwart van de vijftiende eeuw gebouwd¹⁴.

Liefdadigheid werd in deze periode in toenemende mate een zorg van de geestelijke en wereldlijke overheid en van de rijke burgerij. Tussen 1350 en 1450 werden acht gasthuizen gesticht. Oorspronkelijk waren deze stichtingen bestemd om onderdak te verlenen aan doorgaande reizigers. Het Oude Gasthuis bij de oude stadspoort is daar een voorbeeld van. Sommige van deze gasthuizen hebben zich in de loop der tijd ontwikkeld tot ziekenhuizen, zoals het Sint Elisabethsgasthuis, andere tot hofjes, zoals het Onze Lieve Vrouwe- en Sint Anthoniegasthuis. Het verschil tussen een gasthuis en een hofje is dat in de eerste de bewoners slechts voor een bepaalde tijd onderdak genoten en meestal gezamenlijk in een of meer zalen leefden¹⁵, terwijl in de hofjes de bewoners permanent in afzonderlijke kamertjes met een zoldertje daarboven gehuisvest waren. Deze kamertjes lagen meestal gegroepeerd rondom een binnenplaats of tuin. De bewoners genoten vaak kosteloze inwoning en jaarlijkse uitkeringen in de vorm van goederen. In Haarlem zijn vele van deze hofjes gesticht¹⁶. Het oudste nu nog steeds bestaande hofje is het hofje de Bakenesserkamer, gesticht in 1395 door de erfgenamen van Dirk van Bakennesse, een afstammeling van het oude Hollandse geslacht van De Persijns van Waterland.

In 1394 kreeg de Heilige Geest, door de stad ingesteld om toezicht te houden op de verzorging van armen, wezen en te vondeling gelegde kinderen, de beschikking over een eigen gebouw toen Coen van Oosterwijk zijn woonhuis, gelegen op de hoek van de Kruisstraat en de Krocht, aan dit college schonk¹⁷. Tot die tijd had de Heilige Geest zijn samenkomsten gehouden in een speciaal voor hem gereserveerd vertrek in de Sint Bavokerk, de Heilige Geesttafel genaamd, gelegen naast de Doopkapel¹⁸. Voor de leprozen werd in het noorden buiten de stad een verpleegtehuis gesticht. In 1413 werd dit tehuis door de graaf van Holland aangewezen tot schouwplaats voor alle melaatsen in Holland en Zeeland¹⁹.

Naast het aantal liefdadigheidsinstellingen groeide ook het aantal kloosters snel. Het grote aantal kloosters – de stad telde in 1425 reeds negen kloosters, waarvan het merendeel vrouwenkloosters – drukte zwaar op de stad, daar zij buiten de stedelijke belastingen en rechtspraak vielen. Vandaar dat in 1426 hertog Filips van Bourgondië op verzoek van de stad de kloosters verbood nog langer nieuwe applicanten op te nemen tenzij zij kinderen van burgers waren²⁰, maar deze maatregel schijnt weinig uitgehaald te hebben. In de loop van de vijftiende eeuw zouden nog tien nieuwe kloosters gesticht worden. De kloosters, meestal voorzien van een eigen kapel en in sommige gevallen van een eigen kerkhof, waren van de buitenwereld afgezonderd door een hoge muur. Binnen deze muur lagen vaak uitgestrekte tuinen en boomgaarden.

Thomas Thomaszoon, Plattegrond van Haarlem na het beleg van 1572-1573 en de brand van 1576. Uitgegeven in 1582. Kopergravure, 385-510 mm. Gemeentearchief Haarlem, Topografische Atlas.

III. Een eeuw van verval (1450-1580)

Aan de economische bloei van de dertiende, veertiende en de eerste helft van de vijftiende eeuw kwam in de tweede helft van de vijftiende eeuw een einde. Binnenlandse onlusten en moeilijkheden met de Oostzeesteden belemmerden handel en nijverheid. Bovendien stelde de landsheer tengevolge van de vele buitenlandse oorlogen waarin hij verwickeld was, steeds zwaardere financiële eisen. In 1451 en 1461 slaagde de stad er niet in de landsheerlijke bedde op te brengen en zag zich genoodzaakt surcéance van betaling aan te vragen. Toen Haarlem na de opstand van het Kaas- en Broodvolk een zware boete kreeg opgelegd en zij niet in staat bleek te zijn deze boete te betalen, werd zij failliet verklaard en onder curatele gesteld van twee hertogelijke ambtenaren wier taak het werd de stedelijke financiën te herstellen.

Uit de gegevens die de *Enquete* van 1494¹, de *Informacie* van 1514² en het Kohier van de Tiende Penning van 1543³ ons verschaffen, is duidelijk op te maken hoe slecht Haarlem er in de jaren rond 1500 voorstond. De *Enquete* en de *Informacie* zijn twee verslagen waarin opgetekend zijn de resultaten van een door de landsheer ingesteld onderzoek naar het aantal huizen en inwoners, de middelen van bestaan, de financiële situatie etc. in de steden en dorpen van Holland en West-Friesland, om aan de hand van deze bevindingen de aanslag van de belastingen te bepalen. Het Kohier van de Tiende Penning is een belastingkohier waarin opgenomen zijn de namen van hen die aangeslagen waren in de Tiende Penning. Deze belasting bestond uit een heffing van 10% op de jaarlijkse huuropbrengst van onroerende goederen. Om deze belasting te kunnen innen werden alle in de stad gelegen huizen door belastingambtenaren bezocht en werd van elk perceel de naam van de bewoner, eigenaar of huurder en de jaarlijkse huuropbrengst genoteerd.

Uit de *Enquete* blijkt dat er in 1494 in Haarlem 2.426 huizen stonden, waarvan er 475 leegstonden en 384 door armen bewoond werden. In 1514 was het aantal huizen gestegen tot 2.714, maar van dit aantal stonden er in dat jaar 510 leeg en werden er liefst 960 bewoond door armen, wat dit laatste betreft een aanzienlijke verslechtering ten opzichte van 1494. In 1543 was het aantal woningen opnieuw gestegen, en wel tot circa 3.400. Hiervan viel echter circa een derde deel buiten de belasting omdat de waarde van deze huizen te gering was om belast te worden. Helaas blijkt uit het kohier niet hoeveel huizen er in dat jaar leegstonden, maar dat dit aantal aanzienlijk moet zijn geweest blijkt uit het feit dat in 1555 het stadsbestuur het nodig vond te keuren dat eigenaren van leegstaande en vervallen panden hun eigendom ofwel moesten verkopen ofwel moesten opknappen⁴.

De economische stagnatie waardoor Haarlem getroffen werd, heeft er toe geleid dat de ruimtelijke ontwikkeling van de stad ernstig vertraagd werd en dat de nieuwe uitleg minder snel werd bebouwd dan men in het begin van de vijftiende eeuw verwacht had. De stadsplattegrond van Jacob van Deventer van circa 1560 en die van Thomas Thomaszoon van 1578 laten vele open ruimten zien. Met name aan de periferie van de stad was de bebouwing uiterst schaars.

Degenen die het meest profiteerden van deze situatie waren de kloosters die tussen 1450 en 1500 gesticht werden. De overvloed aan ruimte betekende dat alle zeven kloosters die zich in deze periode in Haarlem vestigden, een plaatsje binnen de muren konden vinden: in het noorden was ruimte voor het Sint Mariaklooster (ca. 1468) en het Sint Maria Magdalenaklooster (1474), in het oosten voor het Sint Augustinusklooster (1490), in het zuiden voor het Minderbroederklooster (1456) en het Sint Annaklooster (vóór 1485) en in het westen voor het Vrouwe Morissenklooster (stichtingsdatum

onbekend). Het laatste klooster dat gesticht werd was het Cellebroederklooster dat in 1496 in de Jacobijnestraat gebouwd werd. Kort daarop besloot het stadsbestuur dat het voortaan verboden was grond of huizen aan de kloosters te schenken en dat het niet zou toestaan dat nieuwe kloosters in de stad toegelaten werden⁵. Waarschijnlijk heeft het stadsbestuur met deze maatregel een verdere uitbreiding van het kloosterbezit binnen de muren willen voorkomen, hetgeen niet zo verwonderlijk is gezien het feit dat de negentien kloosters die de stad in 1500 telde te zamen met het Begijnhof circa 10% van het stadsoppervlak innamen.

De slechte economische toestand waarin Haarlem gedurende het grootste gedeelte van de zestiende eeuw verkeerde, maakte het voor het stadsbestuur onmogelijk kostbare bouwprojecten te bekostigen. Tussen 1450 en 1580 werden slechts twee openbare gebouwen opgericht, de Cloveniersdoelen in de Gasthuisstraat (1562) en het Pesthuis (1563) in de Tucht-huisstraat.

In 1520 werd de laatste hand gelegd aan de bouw van de nieuwe Sint Bavo waarmee men rond het midden van de vijftiende eeuw begonnen was. Aanvankelijk wilde men een stenen toren plaatsen boven het kruisgewelf, doch de fundamente bleken niet sterk genoeg te zijn om deze last te kunnen dragen, zodat men gedwongen werd de toren door een houten dakruiter te vervangen. Aan de noord- en oostzijde van de kerk lag het kerkhof. Tegenover het oosterportaal stond een 28 meter hoge klokketoren, gebouwd in 1479. In deze toren hingen vijf klokken: de grote en kleine doodsklok die geluid werden bij begrafenissen of bij het overlijden van een persoon van aanzien, de grote en kleine kerkklok die de gelovigen opriepen tot de erediensten en de poortklok die de tijd aangaf voor het openen en sluiten van de stadspoorten en de sluitbomen in het Spaarne⁶.

Liefdadigheid uitte zich in toenemende mate in het stichten van hofjes. Met name de bemiddelde burgerij stelde grote bedragen ter beschikking om de armoede tegen te gaan en hun arme medemens een verzorgde oude dag te geven. Zo stichtte de Haarlemse burgemeester Nicolaas van Heussen in 1538 een hofje in de Barrevoetesteeg. De familie Roeper, waarschijnlijk een brouwersfamilie, droeg in 1472 haar woning in de Tuchthuisstraat over aan de regenten van het Brouwersgilde om arme brouwersmeiden, die niet meer in het bedrijf werkzaam konden zijn, onderdak te verschaffen. In 1558 stichtte de schepen Pieter Uutenhage het Pietershuis in de Stoofsteeg, waar ambachtsjongens, die met hun ambacht niet genoeg verdienden om in hun levensonderhoud te kunnen voorzien, opgevangen konden worden.

In 1572 koos Haarlem de zijde van Willem van Oranje in de opstand tegen Spanje. In december 1572 sloegen de Spanjaarden het beleg voor de stad. Toen op 12 juli 1573, na een beleg van zeven maanden en twee dagen, de bevolking door uithongering gedwongen was de poorten voor de vijand te openen, trokken de Spanjaarden een zwaar gehavende stad binnen⁷. De Kruispoort en de Sint Janspoort waren verwoest, evenals grote delen van de ommuring. Het Maria-, Margaretha- en Annaklooster waren zwaar beschadigd of zelfs geheel verwoest. Talloze huizen waren tijdens het beleg afgebroken om materiaal te leveren voor herstel van de beschadigde vestingmuren of om nieuwe verdedigingswerken op te richten. De stad kreeg een bezettingsleger opgedrongen. Door onvoorzichtigheid van dit garnizoen brak in de nacht van 22 op 23 oktober 1576 brand uit in de brouwerij Het Ankertje aan het Slepershoofd bij de Damstraat. Aangewakkerd door een krachtige noord-oosten wind baande het vuur zich een weg door de stad, een spoor van vernieling achterlatend. Er werden 449 huizen in de as gelegd. Het Sint Elisabethsgasthuis, het Oude Gasthuis met de Sint Gangolfskapel, het Pesthuis, het klooster van de Barrevoetezusters, het Brouwershofje en de Doelen van de Oude Schutterij in de uiterste zuidwesthoek van de stad vielen eveneens aan de vlammen ten prooi⁸.

Pieter Wils, Plattegrond van Haarlem van 1646. Uitgegeven in 1649 door J. Blaeu. Kopergravure, 460-565 mm.

IV. De zeventiende eeuw

Toen in 1577 de Satisfactie van Veere een einde had gemaakt aan de Spaanse bezetting kon begonnen worden met het herstel van de economie en de wederopbouw van de stad. Om de economie nieuw leven in te blazen probeerde het stadsbestuur door het creëren van gunstige vestigingsvoorwaarden nieuw kapitaal en ondernemers aan te trekken. Deze economische politiek had groot succes zodat handel en nijverheid zich spoedig herstelden. Met name de laken- en linnennijverheid maakten een spectaculaire ontwikkeling door. Na de val van Antwerpen in 1585 waren duizenden Vlamingen naar het noorden gevlucht. De meesten van hen waren werkzaam geweest in de textielindustrie. Door hen op te nemen en hen door middel van subsidies in staat te stellen hun oude beroep weer op te nemen, zorgde het stadsbestuur er voor dat binnen zeer korte tijd de laken- en linnennijverheid tot ongekende bloei kwamen. De schilder Carel van Mander schrijft dat in Haarlem in 1596 4.000 weefstoelen stonden waaraan 12.000 personen werkten¹.

Ook de bierbrouwerij herstelde zich, zij het in minder spectaculaire mate. Het aantal brouwers nam toe. In 1623 telde de stad 54 brouwerijen, waarmee een hoogtepunt was bereikt.

De economische opbloei stelde de stad in staat de gevolgen van het beleg van 1572-1573 en de brand van 1576 snel te boven te komen en de vele duizenden immigranten woonruimte te bieden. Met de wederopbouw van de stad werd zo snel mogelijk begonnen. De kapotgeschoten poorten en muren werden hersteld. De restauratie van de Calistoren in 1592 en de Kruispoort in 1593 beëindigde de herstelwerkzaamheden aan de stadsmuren. Het verbrande stadsdeel werd opnieuw opgebouwd. Het is opvallend dat men niet van de situatie gebruik heeft gemaakt het braakliggende terrein volgens nieuwe ideeën in te richten. Men volstond met het weer opbouwen van de verwoeste woonblokken. Het stratenplan liet men onaangetaast. Alleen werd een verbindingsstraatje tussen de Grote Houtstraat en de Gierstraat aangelegd, waarvoor twee verbrande erven werden opgeofferd.

In 1581 werd door de Staten van Holland het eigendom van alle rooms-katholieke geestelijke goederen binnen Haarlem aan de stad overgedragen ter compensatie van de tijdens het beleg geleden schade. Alleen de Commanderie van Sint Jan mocht blijven voortbestaan. De stad kreeg door deze maatregel de beschikking over enorme gebieden binnen de stadsmuren. Gezien het nijpend tekort aan woningen werden de meeste kloosters afgebroken en vervangen door particuliere woningen. Aan deze kloosters herinneren slechts straatnamen, zoals Barvoetezusterstraat, Ceciliasteeg, Magdalenastraat, Witte Herenstraat, Korte en Lange Annastraat, Korte en Lange Margarethastraat en Ursulastraat. Slechts een klein aantal kloosters werd verbouwd en ingericht tot andere doeleinden, zoals bijvoorbeeld het Cellebroederklooster tot Latijnse School en het Sint Maria Magdalenaklooster tot Pesthuis.

In 1610 werd besloten de ramen buiten de muren te plaatsen. Hierdoor kwam ruimte vrij voor een 250-tal woningen. Op de stadsplattegrond van Pieter Saenredam en Willem Akersloot van 1628 en die van Pieter Wils van 1646 is te zien hoe zuinig met de nieuw verkregen ruimte is omgesprongen. Vrijwel nergens is een achtertuintje of een stukje groen te zien en van vele woonblokken staan de huizen rug aan rug. Het stratenplan binnen dit nieuwe stadsdeel was gebaseerd op het doortrekken van de reeds bestaande straten die om het gebied lagen. De Voldersgracht werd onder de naam Raamgracht doorgetrokken tot de stadsmuur. Om de bewoners van deze nieuwe wijk, voor het merendeel textielarbeiders, en de bewoners van de oude textielwijk ten oosten van de Voldersgracht een kortere weg naar de ramen te geven, die naar een gebied ten zuidwesten van de stad gebracht waren, werd een gedeelte van de stadsmuur gesloopt en vervangen door een poort, de Raampoort geheten.

De dood van meester Andries van Souwen, de laatste commandeur van de Johanneters, stelde het stadsbestuur in staat de bezittingen van de Commanderie over te nemen. Het enorme kloostercomplex dat in zijn grootste omvang het gehele terrein tussen de Ridderstraat, de Sint Jansstraat, de Ceciliasteeg en de achtererven van de in de Kruisstraat

gelegen huizen omsloot, werd verkaveld in een 100-tal brede en diepe percelen en toegankelijk gemaakt door drie nieuwe straten: de Pieterstraat, de Korte Wijngaardstraat en de Nieuwe Kruisstraat.

Het volbouwen van het Johanneterterrein betekende dat de laatste open plek binnen de ommuring door particuliere woningen ingenomen was. Vergelijkt men de kaart van Thomas Thomaszoon van 1578 met die van Pieter Saenredam van 1628 en die van Pieter Wils van 1646 dan krijgt men een goede indruk van de stormachtige ontwikkeling die Haarlem in een halve eeuw heeft doorgemaakt. In 1578 was het oude centrum, omsloten door Bakenessergracht en Oudegracht, intensief bewoond, maar aan de periferie van de stad en met name in het stadsgebied aan de overzijde van het Spaarne lagen nog vele open terreinen. In 1628 en 1646 zijn ook deze stadswijken volgebouwd. De woonblokken sluiten nu volledig hun wanden of hebben zich opgedeeld doordat stegen of poorten zijn aangelegd om woningbouw tussen de hoofdstraten mogelijk te maken. Grote binnerven zijn toegankelijk gemaakt door doodlopende steegjes (de zogeheten zakstegen) en met kleine éénkamerwoningen bebouwd. Ook het smal-delen, dat wil zeggen het opsplitsen van grote percelen in kleinere wooneenheden, en het vastbouwen van achterhuizen aan de aan de straatzijde gelegen huizen zijn veelvuldig toegepast.

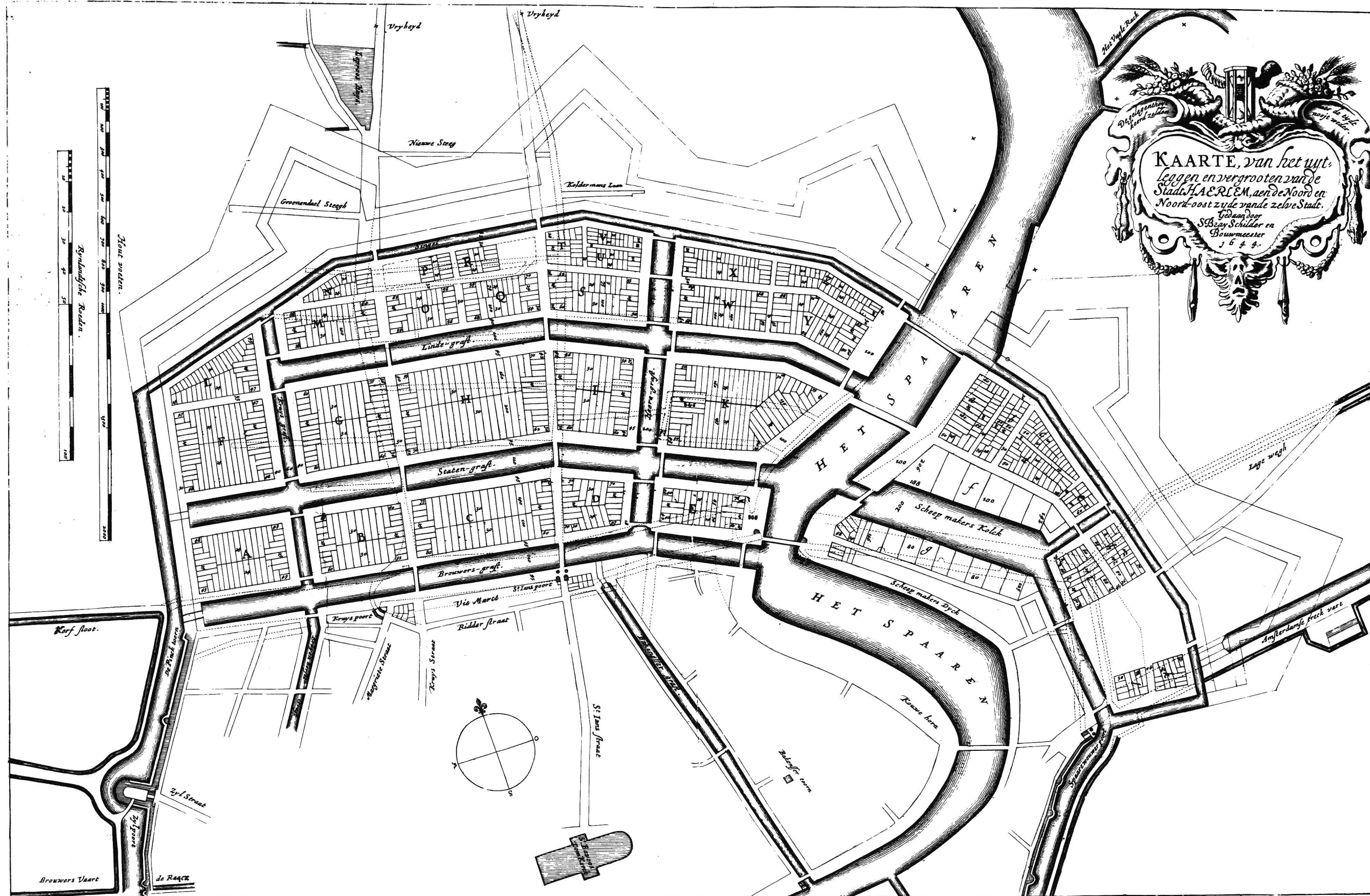
De groei van de bevolking bleef echter aanhouden, zodat in 1622 de stad bijna 40.000 inwoners telde², een toename van bijna 400% in vergelijking met 1514 en een verdubbeling ten opzichte van 1572. Steeds meer mensen werden gedwongen buiten de muren te gaan wonen. In 1643 stonden ten noorden van de stad reeds 452 huizen waarvan sommige bewoond werden door twee of drie gezinnen. Om de overbevolking in de oude binnenstad tegen te gaan en degenen die buiten de muren woonden binnen de stad te brengen, besloot het stadsbestuur tot een uitleg in noordelijke richting. Bovendien zou een uitbreiding de werkgelegenheid bevorderen en zou de aantrekkingskracht van de stad op mensen van buiten toenemen, waardoor de stedelijke inkomsten zouden vermeerderen.

In de jaren 1643-1644 werden een aantal ontwerpen gemaakt, onder meer door de architecten Pieter Post en Salomon de Bray. Onenigheid in het stadsbestuur over de wijze van grondverwerving in het gebied van de nieuwe uitleg en over de vergoedingen die aan de bewoners van buiten de stadsmuur gelegen huizen uitgekeerd moesten worden, leidde tot een langdurig uitstel van de plannen. Eerst in 1671 begon men met de uitvoering van de stadsuitleg volgens een ontwerp van de landmeter Erasmus den Otter.

De noordelijke stadsgracht werd met puin en zand gedempt, terwijl de muur, inclusief de Kruispoort en de Sint Janspoort, afgebroken werd. Op de Kruisweg en de Jansweg werden vijf evenwijdig, van oost naar west lopende straten geprojecteerd. De ruimte tussen deze straten werd verkaveld in 60 à 70 meter diepe erven. Twee zeer brede grachten, de Nieuwegracht en de Achter Nieuwegracht geheten, completerden het geheel. De aan deze grachten gelegen gronden werden opgedeeld in brede en diepe percelen.

De nieuwe uitleg werd omgeven door een halfcirkelvormige omwalling bestaande uit aarden wallen, acht bastions en drie toegangen: de Deymanswaterpoort, de Kennemer- of Nieuwpoort en het Vrouwe- of Friese hek. In 1686 was men met het werk klaar³.

De uitleg van 1671-1686 was het directe gevolg van de economische bloei die Haarlem in de zeventiende eeuw doormaakte. Het aandeel van de handel in deze bloei was echter zeer bescheiden. Naarmate het zo dichtbij gelegen Amsterdam zich meer en meer op de handel begon toe te leggen, werd de positie van Haarlem als handelsstad steeds meer aangetast. Als internationale handelsstad had Amsterdam een nijver achterland nodig en Haarlem, vanouds een marktplaats voor de omgeving, wierp zich op tot industrieel middelpunt van het aan Amsterdam gebonden gebied. Om een betere verbinding met Amsterdam tot stand te brengen werd een trekvaart gegraven. Deze in 1631 gereedgekomen vaart, waarlangs tevens een landweg liep, betekende een aanzienlijke bekorting op de oude waterweg naar Amsterdam via het Spaarne en het IJ en op de oude landweg via de Oudeweg, het Penningsveer, Spaarndam en de IJdijk. In 1657 werd ook een trekvaart naar Leiden gegraven. Zij kwam in Haarlem uit in de stadssingel bij de Brouwersgracht.

Salomon de Bray, Plan van uitbreiding van 1644. Waarschijnlijk uitgegeven in 1646. Kopergravure, 285-430 mm. Gemeentearchief Haarlem, Topografische Atlas.

De Grote Markt had niet langer het monopolie van het marktverkeer. Door de toenemende specialisatie in het marktwezen waren elders in de stad nieuwe markten ontstaan. Het plein waarop vroeger het Oude Gasthuis had gestaan diende tot ossenmarkt, terwijl het gedeelte van de Oudegracht dat in de zestiende eeuw overwelfd was en vandaar de naam Verwulft gekregen had, gebruikt werd als koemarkt. Aan het Spaarne lagen verscheidene markten: de turfmarkt tussen de Kampersingel en de Oudegracht, de appelmarkt tussen de Berkenrodesteeg en de Korte Veerstraat, de kaasmarkt bij de Damstraat en de hout- en stromarkt op de Koudenhorn. Achter de Sint Bavo en in de Warmoesstraat werd groente verkocht. Op de Krocht werden varkens verhandeld.

In plaats van centrum van het handels- en marktverkeer, fungeerde de Grote Markt nu als een ontmoetingsplaats van de burgerij die hier haar sociaal prestige kon presenteren⁴.

De economische opbloei kwam ook het uiterlijk van de stad ten goede. Onder leiding van de stadsbouwmeester Lieven de Key (1590-1627), een Vlaming uit Gent afkomstig, werd een ambitieus bouwplan ontwikkeld. In 1591 werd op het terrein van het voormalige Sint Michielsklooster de Nieuwe Doelen gebouwd. In 1598 werd de stad verrijkt met een nieuw waaggebouw op de hoek van de Damstraat en het Spaarne. Het stadhuis onderging een grote verbouwing. In 1620 werd aan de Zijlstraat een nieuwe vleugel bijgebouwd. Onder deze vleugel werden ruimten uitgespaard voor het opsluiten van gevangenen. In 1630 werd de gehele voorgevel vernieuwd en de pas gebouwde vleugel aan de Zijlstraat doorgetrokken tot aan de Grote Markt. Het houten schavot voor het stadhuis waar terechtstellingen werden voltrokken, werd vervangen door een groot stenen balkon. In 1854 werd het afgebroken nadat in 1829 hier voor het laatst een terechtstelling had plaatsgevonden. Het meesterwerk van Lieven de Key is ongetwijfeld de Nieuwe Vleeshal aan de Grote Markt. De oude vleeshal, gelegen op de hoek van de Spekstraat en de Warmoesstraat, was te klein geworden. Op 11 oktober 1601 besloot het stadsbestuur over te gaan tot grondaankoop voor een nieuwe vleeshal in de Lepelstraat. Het getuigt van de welvaart van de stad dat van de twee ontwerpen die Lieven de Key het stadsbestuur aanbood, het meest kostbare werd gekozen. In juni 1602 kon met de bouw begonnen worden. Op 1 oktober 1603 was men met het werk klaar. De Nieuwe Vleeshal is een van de fraaiste uitingen van de Hollandse renaissance, een bouwstijl gekenmerkt door een veelvuldig gebruik van kleurrijke ornamenten en het naast elkaar

gebruiken van natuursteen en baksteen. Geïnspireerd door Lieven de Key, de grote vertegenwoordiger van deze stijl, verrezen in de zeventiende eeuw op tal van plaatsen in de stad de fraaie renaissance huizen, waarvan er nog vele bewaard zijn gebleven.

Het jaar waarin de Vleeshal gereed kwam, zag ook de bouw van een nieuwe vishal aan de oostzijde van de Grote Markt, los van de Sint Bavo (1603). Door haar ligging ontstond er een duidelijke afscheiding tussen de Sint Bavo met het daaromheen gelegen kerkplein enerzijds, en het marktplein anderzijds.

De in 1595 in Haarlem geboren bouwmeester Jacob van Campen kreeg in 1649 van het stadsbestuur opdracht de kerk van het voormalige Sint Annaklooster, in 1610 door de hervormden in gebruik genomen en in 1613 voorzien van een nieuwe toren, gebouwd door zijn voorganger Lieven de Key, te vervangen door een nieuwe kerk. Met behoud van de toren ontwierp Van Campen een nieuw kerkgebouw in classicistische stijl. Tevens ontwierp hij een geheel nieuwe omgeving. Het kerkgebouw zou op een vierhoekig open, met bomen beplant plein komen. Achter het kerkplein zouden woningen gebouwd worden, terwijl de straten evenwijdig met het kerkgebouw en het plein zouden lopen. Van het ontwerp is niet veel terechtgekomen. Alleen een nieuwe verbinding tussen het Kerkplein en de Grote Houtstraat, de Nieuwe Kerkstraat (thans Kerkstraat) geheten, werd tot stand gebracht.

Niet iedereen had eenzelfde aandeel in deze verhoogde welvaart. De industriële bedrijvigheid had naast ongekende rijkdom ook grote armoede ten gevolge. In de Kamp en het stadsgedeelte rondom de Voldersgracht en Raamgracht woonden vele armen, meest kleine ambachtslieden en textielarbeiders. De overwelfde ruimten onder de stadsmuur waren toevluchtsoord voor vele gezinnen die in deze ruimten of in kleine eenkamerwoningen, vastgebouwd aan de stadsmuur, een kammervol bestaan leden. Er moeten in de zeventiende eeuw vele hofjes gesticht zijn om de noden van deze minder geprivilegieerde groep te lenigen, doch van slechts enkele is de geschiedenis bekend. De meeste hofjes werden uitsluitend bewoond door hulpbehoevende oude vrouwen. Voor oude mannen werd in 1608 een eigen tehuis opgericht tussen de beide Heilige Landen. Daarnaast hadden de verschillende kerkgenootschappen en de stad andere instellingen als weeshuizen, armenhuizen, scholen, waar wezen en behoeftige personen opgevangen konden worden.

V. De achttiende eeuw

In de achttiende eeuw werd Haarlem getroffen door een economische crisis. Deze crisis paste in het kader van het geweldige verval dat nagenoeg de gehele Nederlandse economie in deze periode onderging. Invoerverboden, hoge invoerrechten en toenemende concurrentie van buitenlandse producten waren de hoofdoorzaken van dit verval. Het gevolg was dat de brouwerij, de laken- en linnennijverheid en de zijdeindustrie, welke laatste in de zeventiende eeuw tot ongekende bloei was gekomen, zwaar getroffen werden. De brouwindustrie verdween geheel uit de stad, hetgeen werkloosheid betekende voor hen die aan en door deze industrie werk hadden, zoals kuipers, koperslagers, dragers, slepers en turf- en korenkopers.

De laken-, linnen- en zijdeindustrie verkeerden in een iets gunstiger situatie, maar ook zij kregen zware klappen zodat vele bedrijven die het laken, het linnen of de zijde als grondstof gebruikten zich gedwongen zagen hun deuren te sluiten en hun werknemers te ontslaan.

De afnemende industriële bedrijvigheid had tot gevolg dat de aantrekkingskracht van de stad op arbeiders van andere steden verdween en dat van de werkende bevolking van Haarlem zelf steeds grotere aantallen werkloos werden. Sommigen wendden zich tot de diaconie of tot de verschillende armbesturen om ondersteuning te vragen, anderen verlieten de stad in de hoop elders opnieuw aan het werk te kunnen. Het aantal inwoners liep in deze eeuw dan ook sterk terug. Tussen 1622 en 1795 daalde het inwonertal van 39.445 tot 21.227 zielen¹. Tientallen huizen kwamen leeg te staan omdat de bewoners waren weggetrokken of omdat de eigenaren die niet langer de grondbelasting konden of wilden betalen, ze hadden opgegeven. Deze huizen vervielen tot krotten en werden tenslotte afgebroken. Het stadsgedeelte dat het zwaarst door de ontvolking werd getroffen was het gebied tussen de Voldersgracht, de Raamgracht en de Singelgracht. Alle huizen die hier stonden werden gesloopt en ook de meeste van de hier gelegen straten, zoals de Nieuwe Keizerstraat, de Helmontsteeg, de Vestesteeg en de Foreestensteeg, werden gesloten en afgebroken. Ook in de aan de overzijde van het Spaarne gelegen stadswijk vond een geweldige inkrimping van het woningbestand plaats en verdwenen vele straten, zoals de Muizenholsteeg, de Schietspoelsteeg en de Dunnebiersteeg.

Een zeer duidelijk bewijs van de economische achteruitgang levert de Nieuwstad. Van de hoge verwachtingen die men op het einde van de zeventiende eeuw van deze wijk had, was weinig of niets meer over. In plaats van een volgebouwde en welvarende wijk bood de Nieuwstad een desolate aanblik.

Alleen aan de hoofdstraten stonden enige huizen; de rest lag braak of werd als weiland gebruikt.

De toenemende werkloosheid en armoede plaatsten de stad voor onoplosbare problemen omdat zij de middelen miste doeltreffend aan de wanhopige situatie waarin zij verkeerde, het hoofd te bieden². Het stichten van armenhuizen, weeshuizen en hofjes bleek de enige mogelijkheid te zijn iets tegen de armoede te ondernemen. In 1758 bouwde de Lutherse gemeente voor haar leden het Lutherse Wees- en Armenhuis op de hoek van de Gasthuisstraat en de Zuiderstraat. In 1761 werd het Burgerweeshuis opgericht uit een samengaan van het Heilig Geesthuis en het Arme Kinderhuis. Tussen 1768-1771 werd in het uiterste noorden van Bakenesse het grote Diaconiehuis gebouwd, waarvoor 37 woningen ontruimd moesten worden. Het nieuwe gebouw bood plaats aan 900 personen: 670 armen, 150 wezen en 80 commensalen (kostgangers).

Slechts enkele hofjes werden gesticht. In tegenstelling tot de hofjes van vroeger waren deze nieuwe hofjes monumentale gebouwen die naast het opvangen van armen en ouden van dagen ook tot doel hadden de stichter en zijn of haar familie sociaal prestige te geven.

Naarmate de achttiende eeuw verstreek werden de tegenstellingen steeds scherper: enerzijds nam de verpaupering toe, anderzijds werd een kleine groep steeds rijker. De rijken ontvluchtten het aan verkrotting prijsgegeven stadscentrum en vestigden zich in kapitale panden aan de Nieuwegracht of zij trokken de stad uit om zich in de bosrijke omgeving van Haarlem te vestigen. Daar kregen zij gezelschap van renteniers, rijke kooplieden en bankiers uit Amsterdam die in de Haarlemmerhout en langs het Spaarne prachtige buitens lieten bouwen om er de zomermaanden door te brengen. Het bekendste buiten is de hofstede Welgelegen (thans Provinciale Griffie), door de Amsterdamse bankier Henry Hope tussen 1786-1788 tot een waar paleis verbouwd. Op zijn kosten werd tevens een gedeelte van de Hout om zijn huis verfraaid.

Slechts in één geval viel enige bouwactiviteit te bespeuren. Na de Franse bezetting werd Haarlem aangewezen tot regeringsstad en administratief centrum van het noordelijk deel van Holland. Het Provinciaal Bestuur werd gevestigd in het zogeheten Gouvernementsgebouw op de hoek van de Sint Jansstraat en de Ceciliasteeg, terwijl in de Zijlstraat een gerechtsgebouw gebouwd werd.

De eerste helft van de negentiende eeuw zou geen verandering in de situatie brengen. Het inwonertal bleef teruglopen en ook het slopen van woningen ging onverminderd door. Tussen 1734 en 1807 werden meer dan 1.200 huizen afgebroken. Eerst na 1870 werd de economische stagnatie doorbroken en brak tengevolge van de industriële revolutie een nieuwe tijd aan voor Haarlem en haar bewoners.

Noten

Hoofdstuk I

1. Over de herkomst van de naam Spaarne heerst onzekerheid. Sommigen leiden hem af van spier, dat is riet, anderen menen dat hij afgeleid is van het Oud Noorse sperna, dat is stoten, terwijl weer anderen van oordeel zijn dat hij is afgeleid van een bos met sparren, zie: Kurtz, Straat, p.167.
2. Van strandwal tot stad, pp.1-21.
3. OSU I, nr.49, pp.42-47. Voor de datering van deze goederenlijst zie het artikel van D.P. Blok, in: Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam XXXIII (1957), pp.89-104.
4. Gysseling, p.432.
5. Ann. Egm., p.255.
6. Necr. Egm., p.110.
7. Koch, OHZ I, nr.101, pp.208-210.
8. Ann. Egm., pp. 146-147. De wijze waarop de annalist de gebeurtenissen van 1132 beschrijft maakt niet duidelijk of ook de grafelijke bezittingen in Haarlem zelf verwoest werden. Melis Stoke, boek 2, verzen 213-221, en De Beke, p. 103, verhalen hoe de opstandelingen de graaf naar Haarlem hebben opgejaagd, nadat zij eerst de woningen van de vroegere graven in Kennemerland hadden verwoest.
9. Koch, OHZ I, nr.233, pp.392-393.
10. Koch, OHZ I, nr.347, pp.525-527.
11. ARA, LRK I inv.38, nr.194, fo.30v.
12. Van Mieris III, p.116. In deze schenkingsoorkonde wordt het Gravensteen omschreven als: *den toerne die geheten is 's Gravenstien ... staende ende ghelegen ... binnen Haerlem up die Spaerne an die oude grafte van Bakenesse*. De meest aannemelijke verklaring voor de naam Bakenesse is een in het Spaarne vooruit springend stuk land (nes) waarop een baken heeft gestaan, zie: Kurtz, Straat, p.42.
13. GAH, Fundatieboek van het Begijnhof, fo.71r.
14. Hamaker II, pp.222-239. Huizinga en anderen na hem hebben het Gravensteen en de grafelijke hof gelocaliseerd op Bakenesse, zie: Huizinga, Opkomst, pp.213-214. Geologisch en archeologisch onderzoek heeft aangetoond dat dit gebied in de loop van de dertiende eeuw is opgehoogd met slib uit het Spaarne om het voor bewoning geschikt te maken en dat pas uit de veertiende eeuw bodemvondsten worden aangetroffen, zie: De Jong, Geschiedenis, pp.110-149 en De Jong, Verslag, pp.35-38. Voor een bespreking van de theorie van Huizinga, zie: Henderikx, pp.79-80.
15. Henderikx, pp.79-83. Voor een verslag van de opgravingen achter het stadhuis, zie: Sarfatij, pp.363-420. Waar de zetel van het stadsbestuur vóór 1350 gevestigd was is niet bekend. De traditie wil dat de Hoofdwacht aan de Grote Markt het oudste stadhuis is geweest. Nog steeds kan men boven de hoofdingang van de Hoofdwacht een ingemetselde 17e-eeuwse steen aantreffen met de inscriptie: *Tot Haerlems stadhuis ingericht, toen de Graef hier op het Sant sijn Princenwoning had geplamt*.
16. Allan II, p.260.
17. Van de Kieft, pp.468-477.
18. De Beke, pp.219-224.
19. Van den Bergh II, nr.279, pp.120-121. Mogelijk bestaat er een verband tussen de gebeurtenissen van 1274 en het schenken van dit privilege, een geste van de graaf tegenover de stad om de gevolgen van het beleg snel te boven te komen.
20. Het is opvallend dat de Bakenessergracht pas zo laat onder deze naam voorkomt. Voor zover bekend komt de naam voor het eerst voor in een oorkonde van 1385 (Enschedé, Inventaris, nr.719). In 1360 wordt de Bakenessergracht omschreven als *De oude gracht van Bakenesse* (zie nr. 12). Hopelijk zal in de naaste toekomst een diepgaand onderzoek meer licht werpen op de betekenis van Bakenesse voor de vroegste ontwikkeling van Haarlem.
21. Er bestaat verschil van mening over de vraag of de oude landweg via de Grote Houtstraat of via de Grote Houtstraat, Gierstraat en Koningstraat heeft gelopen. Het feit dat de Gierstraat aanvankelijk ook Brede Weg genoemd werd, een vaak voorkomende benaming voor de voornaamste straat binnen de stad, dat het Oude Gasthuis aan de Gierstraat lag en dat de Koningstraat en Barteljorisstraat in elkaars verlengde liggen, wijst erop dat de Gierstraat en niet de gehele Grote Houtstraat deel heeft uitgemaakt van de oude landweg.
22. Van den Bergh II, nr.529, p.234: *Wi Florens, grave van Holland, maken condit ... dat wij ... gegeven hebben den campe, die Willem Terninc bedolven hadde, die leghet bi den gathusen, dat the Haerlem in den Hout staet, dat die Berckenrode heyt, also verre also der gastlydethuin ghaet, ende huer sloet the Haerlemmerhout waert ...*
23. De Zijlstraat en de Zijlweg zijn waarschijnlijk genoemd naar het sluisje in deze weg waarmee de veenwatering ten westen van Haarlem, de Houtvaart en de Delft die voorheen met elkaar in verbinding stonden, kon worden afgedamd, zie: Kurtz, Straat, p.197.
24. GAH, Cart. Sint Jan I, nr.180.
25. Janssen, pp.35-36.
26. GAH, Cart. Sint Jan II, nr.743.
27. ARA, LRK I inv.37, fo.15r, nr.4. Pas in de 15e eeuw komt de naam Anegang voor. De veronderstelling dat deze straat van oudsher de toegang is geweest van de oude landweg naar het Spaarne en aan deze functie haar naam heeft ontleend, is dan ook zeer onwaarschijnlijk. Een andere naamsverklaring is vooralsnog niet te geven.
28. GAH, Cart. Sint Jan II, nr.757.
29. Enschedé, Inventaris, nr.1236.
30. Vriendelijke mededeling van de heer M.Thierry de Bye Dólleman.
31. Vele van deze families zijn voortgekomen uit de dienstlieden (ministerialen) die aan de grafelijke hof verbonden waren.
32. Pas in de zestiende eeuw kreeg het marktplein zijn huidige benaming. Voor die tijd werd het plein *'t Sant* genoemd, waarschijnlijk naar de bodemgesteldheid van deze plaats.
33. Van den Bergh II, nr.583, pp.256-257.
34. Kruisheer II, reg.410, p.311.
35. Huizinga, Opkomst, p.236.
36. Van de Kieft, p.477.

37. OSU IV, nr.1793, p.63.
Van den Bergh II, nr.225, p.99.
38. GAH, Cart. Sint Jan I, nr.27.
39. Kurtz, Straat, p.111. In 1437 wordt de Krocht nog de *bloeten Croft* genoemd, Enschedé, Inventaris, nr.1391.
40. De overlevering wil dat buiten de Grote Houtpoort een klooster van de Tempeliers heeft gestaan. Uit de bronnen is echter niets tot ons gekomen dat op aanwezigheid van Tempeliers in of rondom Haarlem zou kunnen wijzen. Waarschijnlijk heeft men de Tempeliers verward met de Lazaristen voor wie Willem van Egmond in 1307 ergens tussen de Oudegracht en de Hout een klooster had laten bouwen. In 1312 werd het Sint Lazarusklooster echter reeds opgeheven. Zie GAH, Cart. Sint Jan I, nrs.43-44 en Henderikx, pp.86 en 106.
15. De gevelsteen boven het Barbaragasthuis in de Sint Jansstraat nr.54 laat duidelijk zien hoe een gasthuis in vroeger tijd ingericht was.
16. Voor een beknopte geschiedenis van de nu nog in Haarlem bestaande hofjes zie het werk van G.H. Kurtz over de Haarlemse hofjes.
17. Enschedé, Verslag, pp.101-105. In de stichtingsacte wordt de Kruisstraat de Albstraat genoemd. Voor zover bekend is dit de enige keer dat de Kruisstraat onder deze naam voorkomt. Over de betekenis van de naam Albstraat is niets bekend.
18. Allan IV, pp.139-142.
19. Ampzing, p.409.
20. Van Mieris IV, p.854. Zie ook Jongkees, pp.68-69.

Hoofdstuk II

1. Van Mieris III, p.677. Elf steden moeten schepen leveren: Haarlem 150, Amsterdam 50, Rotterdam 45, Gouda 40, Alkmaar en Enkhuizen ieder 26, Dordrecht, Schiedam en Hoorn ieder 25, Naarden 22, en Akersloot 10.
2. Het werk van J.C. van Loenen over de Haarlemse brouwindustrie vóór 1600 geeft zeer waardevolle gegevens over de geschiedenis van de Haarlemse bierbrouwerij en de grote rol die deze heeft gespeeld in de Haarlemse economie.
3. Het getal 8.000 is een schatting gedaan aan de hand van de in de thesauriersrekening van 1422 opgenomen lijst van personen die in dat jaar schot moesten betalen.
4. Gemeentearchief van 's-Hertogenbosch, Cartularium van het Carthuiserklooster te Geertruidenberg, fo.47r.
5. Enschedé, Inventaris, nrs.2126-2130 en 2133-2136.
6. GAH, Fundatieboek van het Begijnhof, fo.76v. Voor zover bekend wordt hier voor het eerst melding gemaakt van een muur tussen de Bakenessergracht en het Spaarne bij de Catharijnetorens.
7. GAH, Cart. Sint Jan III, nr. 794.
8. Huizinga, Rechtsbronnen p.108.
9. GAH, Transportregisters 1543, fo.101v., 1548, fo. 43v, 1550, fo.104v.
10. Huizinga, Rechtsbronnen, p.108.
11. In de zestiende eeuw raakte het water van de stadsgrachten zo vervuild dat het niet langer door de brouwers gebruikt kon worden. Zij lieten daarom in het duingebied waterbekkens graven, die het regenwater moesten opvangen. Via vaarten, zoals de Aardenhoutse- of Ruyckebiersvaart en de Brouwersvaart werd het heldere duinwater vervolgens naar de stad gebracht.
12. Huizinga, Rechtsbronnen, p.198. Zie ook Van Loenen, pp.84-87.
13. Van Mieris III, p.538.
14. Van Deventer tekent een kerkgebouw bij de Grote Houtpoort, aan de oostzijde van de Grote Houtstraat. Op geen der andere kaarten is dit gebouw terug te vinden. Evenmin vermelden de bronnen en de literatuur iets over een gebouw dat hier zou moeten liggen. Heeft Van Deventer een fout gemaakt en heeft hij misschien het Cornelisgasthuis, dat hij niet heeft ingetekend op de plaats waar het zou moeten staan, hiermee willen aangeven?

Hoofdstuk III

1. Fruin, Enquete, pp.65-66.
2. Fruin, Informatie, p.12.
3. GAH, Kohier.
4. Huizinga, Rechtsbronnen, pp.319-320.
5. Huizinga, Rechtsbronnen, pp.176 en 318-319.
6. Allan I, pp.163-174.
7. De wederwaardigheden van de stad en haar inwoners tijdens het beleg worden op boeiende wijze beschreven door Willem Janszn. Verwer in zijn dagboek.
8. Ampzing, p.282. De desastreuze gevolgen van de brand zijn duidelijk waarneembaar op de kaart van Thomas Thomasz., die twee jaar na de brand is gemaakt.

Hoofdstuk IV

1. Taverne, p.283.
2. Temminck, p.35.
3. Taverne, pp.294-402.
4. Ampzing, p.47 schrijft dat er in zijn tijd zeven herbergen aan het kerkplein lagen, te weten de Gulden Druif, het Vlies, de Pelikaan, de Reiger, het Spijkervat, de Rijnstroom en de Haan. Hij voegt er verder aan toe dat het opsommen van alle herbergen aan 't Sant en in de Smedestraat en in de beide Schoolstegen een te droevige taak is, en dat hij er daarom maar vanaf ziet.

Hoofdstuk V

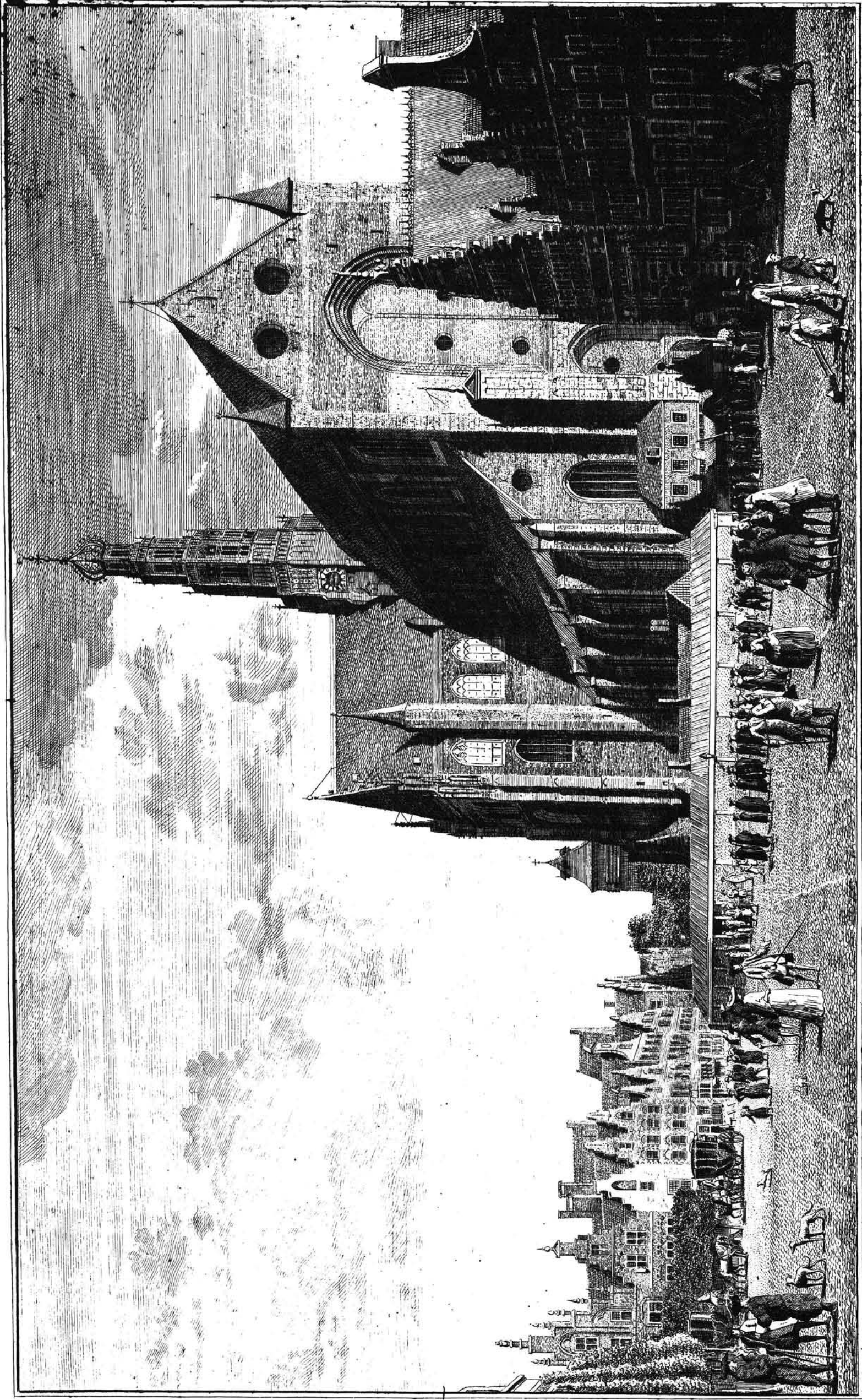
1. Taverne, pp.285 en 487.
2. Hoezeer de armoede de stad in haar greep had blijkt wel uit de cijfers die Temminck, pp.77-78 geeft. Van de 19.085 inwoners die Haarlem in 1810 telde bij de inlijving bij Frankrijk konden er slechts 936 werk vinden. Dagelijks bezochten 7.000 inwoners de voedseluitkeringen, terwijl 4.000 personen steun genoten van liefdadigheidsinstellingen en 3.000 personen verpleegd werden in de stedelijke gast-, wees- en armenhuizen.

Geraadpleegde bronnen en literatuur

Allan	F. Allen, Geschiedenis en beschrijving van Haarlem van de vroegste tijden tot op onze dagen, Haarlem 1874-1888, 4 dln.	Fruin, Informatie	Informatie op den staet, faculteyt ende gelegentheyten van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant om daerna te reguleren de nyeuwe schiltaele, gedaen in den jaere 1514, ed. R. Fruin, Leiden 1876.
Ampzing	S. Ampzing, Beschrijvinge ende lof der stad Haerlem in Holland ..., Haarlem 1628.		
Ann.Egm.	Annales Egmundenses, in: O. Oppermann (ed.), Fontes Egmundenses, Werken Historisch Genootschap 3e serie 61, Utrecht 1933, pp.111-208.	GAH, Cart. Sint Jan	Gemeentearchief Haarlem, Het cartularium van de Commanderie van Sint Jan, kloosterarchieven nr.5.
ARA, LRK	Algemeen Rijksarchief te Den Haag, Leen- en registerkamer van Holland. Grafelijke registers, ca.1280-1798. Getypte inventaris.	GAH, Kohier	Gemeentearchief Haarlem, Kohier van de Tiende Penning, Handschrift 220.
De Beke	Chronographia Johannis de Beke, ed. H. Bruch, Rijks Geschiedkundige Publicatiën grote serie 143, 's-Gravenhage 1973.	Gonnet, Wallen	C.J. Gonnet, De wallen en poorten van Haarlem. Geschiedenis van de versterking eener oude stad, Haarlem 1881.
Van den Bergh	L.Ph.C. van den Bergh, Oorkondenboek van Holland en Zeeland, Eerste afdeling tot het einde van het Hollandsche huis, Amsterdam - 's-Gravenhage 1866-1873, 2 dln.	Gonnet, Zijklooster	C.J. Gonnet, Het Zijklooster te Haarlem, het Ceciliaklooster te Haarlem, het Clarissenklooster te Haarlem, in: Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom Haarlem XVI (1891), pp.1-463.
Blaeu	J. Blaeu, Tooneel der steden van de Vereenighde Nederlanden met hare beschrijving, Amsterdam 1649, 2 dln. Facsimile-uitgave Amsterdam 1966.	Graaf	J.J. Graaf, Plaatsbeschrijving der Sint Bavokerk te Haarlem, in: Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom Haarlem IV (1877), pp.1-122.
Blijstra	R. Blijstra, Haarlem: heel oud, heel nieuw, Haarlem 1971.	Gysseling	M. Gysseling, Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226), 1960, 2 dln.
Bodemonderzoek	Haarlems bodemonderzoek, Uitgave van de gemeentelijke commissie voor oudheidkundig bodemonderzoek, Haarlem 1976-...	Hamaker	H.G. Hamaker, De rekeningen der grafelijkheid van Holland onder het Henegouwsche huis, Werken Historisch Genootschap nieuwe serie 21, 24, 30, Utrecht 1875-1880, 3 dln.
De Bray	S. de Bray, Bedenckingen over het uytleggen en vergrooten der stad Haarlem, Haarlem 1661.	Henderikx	P.A. Henderikx, De oudste bedelordekloosters in het graafschap Holland en Zeeland. Het ontstaan van bedelordekloosters voor ca.1310 te Dordrecht, Middelburg, Zierikzee en Haarlem, alsmede enige aspecten van de plaats van deze kloosters in het stedelijk leven en daarbuiten gedurende de middeleeuwen, Hollandse Studiën X, Dordrecht 1977.
Van Deventer	J. van Deventer, Nederlandsche steden in de 16e eeuw. Plattegronden. Facsimile-uitgave met eene inleiding van R. Fruin, 's-Gravenhage 1916-1924, 2 dln.	Van Herwijnen	G. van Herwijnen, Bibliografie van de stedengeschiedenis van Nederland, Leiden 1978.
Eisler	M. Eisler, Die Geschichte eines holländischen Stadtbildes, Haarlem. Kultur und Kunst, 's-Gravenhage 1914.	Huizinga, Opkomst	J. Huizinga, De opkomst van Haarlem, in: J. Huizinga, Verzamelde werken I, Haarlem 1948, pp.203-364.
Enschedé, Inventaris	A.J. Enschedé, Inventaris van het archief der stad Haarlem, Haarlem 1866-1867, 3 dln.	Huizinga, Rechtsbronnen	J. Huizinga, Rechtsbronnen der stad Haarlem, Werken der Vereeniging tot uitgave der bronnen
Enschedé, Verslag	A.J. Enschedé, Verslag over de geschiedenis en den eigendom van eenige godshuizen ..., Haarlem 1861.		
Fruin, Enquete	Enquete ende informatie upt stuck van der reductie ende re-		

	van het Oud Vaderlandsche Recht 2e reeks 13, 's-Gravenhage 1911.	Meertens	P.J. Meertens, W. Moll, Middeleeuwse en moderne straatnaamgeving. Lezingen gehouden voor de Naamkunde-Commissie der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen op 17 januari 1953, in: Bijdragen en Mededelingen der Naamkunde-Commissie der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen V (1953), pp.5-35.
Jaarboek Haerlem	Jaarboek Haerlem, Haarlem 1929-... . Register 1929-1965 door J.F. Andriessen, (Haarlem) 1968. Bibliografie vanaf 1968.		
Janssen	Corn.F. Janssen, De ontwikkeling van Haarlems kern, in: Jaarboek Haerlem 1953, pp.33-45.		
De Jong, Geschiedenis	J. de Jong, Geologische geschiedenis en vroegere bewoning van Haarlem, in: Jaarboek Haerlem 1970, pp.110-149.	Meischke	R. Meischke, Het Nederlandse woonhuis van 1300-1800, Haarlem 1969.
De Jong, Verslag	J. de Jong, Verslag boringen in de omgeving van het Teylersmuseum, in: Haarlems bodemonderzoek 1976, pp.35-38.	Melis Stoke	Rijmkroniek van Melis Stoke, ed. W.G. Brill, Werken Historisch Genootschap nieuwe serie 40, 42, Utrecht 1885, 2 dln.
De Jonge van Ellemeet	B.M. de Jonge van Ellemeet, Uit de geschiedenis van de Haarlemse St. Bavo-kerk in de middeleeuwen en tijdens de reformatie en de scheiding van kerk en staat, in: Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis nieuwe serie XXV (1932), pp. 167-189.	Van Mieris	F. van Mieris, Groot charterboek der graaven van Holland en Zeeland en heeren van Friesland, Leiden 1753-1756, 4 dln.
Jongkees	A.G. Jongkees, Staat en kerk in Holland en Zeeland onder de Bourgondische hertogen 1425-1477, Bijdragen van het Instituut voor Middeleeuwse Geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht XXI, Groningen 1942.	Necr. Egm.	Beka's Egmondsch necrologium tot 1205, in: O. Oppermann (ed.), Fontes Egmondenses, Werken Historisch Genootschap 3e serie 61, Utrecht 1933, pp.105-110.
Kersbergen	L.C. Kersbergen, Geschiedenis van het St. Elisabeth's of Grootte Gasthuis te Haarlem, Haarlem 1931.	Van Oosten de Bruyn	G.W. van Oosten de Bruyn, De stad Haarlem en haare geschiedenissen, Haarlem 1765.
Van de Kieft	C. van de Kieft, J.F. Niermeyer, Elenchus fontium historiae urbanae, I, Leiden 1967.	OSU	S. Muller Fz., A.C. Bouman, A.C. Heeringa, F. Ketner, Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301, Utrecht - 's-Gravenhage 1920-1959, 5 dln.
Koch, OHZ	A.C.F. Koch, Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299, I, Eind van de 7e eeuw tot 1222, 's-Gravenhage 1970.	Overmeer	W.P.J. Overmeer, Haarlemsche straatnamen. Naamlijst voorzien van historische aantekeningen, Haarlem 1916.
Kruisheer	J.G. Kruisheer, De oorkonden en de kanselarij van de graven van Holland tot 1299, Hollandse Studiën II, 's-Gravenhage-Haarlem 1971, 2 dln. (diss.).	Ratelband	G. Ratelband, Bijdrage tot een bibliografie van Haarlem 1876-1960, Haarlem 1968.
Kunstreisboek	Kunstreisboek voor Nederland. Samengesteld in opdracht van de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving. Zevende druk, Amsterdam 1977.	Royaards	G.W. Royaards, P. Jongens, H.E. Phaff, Het stadhuis van Haarlem. Algemeen restauratieplan, Haarlem 1961.
Kurtz, Geschiedenis	G.H. Kurtz, Beknopte geschiedenis van Haarlem. Derde druk, Haarlem 1946.	Sarfati	H.S. Sarfati, Digging in Dutch towns; twenty five years of research by the ROB in medieval town centres, in: Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek XXIII (1973), pp.367-420. Vertaling in Haarlems bodemonderzoek II (1976), pp.11-35.
Kurtz, Hofjes	G.H. Kurtz, Haarlemse hofjes. Tweede druk, Haarlem 1972.	Schrevelius	T. Schrevelius, Harlemias of de eerste stichtinghe der Stadt Haarlem. Haar toenemen en vergrooten ... vermeerdert met historiesche aantekeningen tot den jaare 1750, Haarlem 1754, 2 dln.
Kurtz, Straat	G.H. Kurtz, De straat waarin wij in Haarlem wonen, Haarlem 1965.	Sterck-Proot	J.M. Sterck-Proot, Haarlems oudste tijden. Een vroeg-middeleeuwsch stadsbeeld, Haarlem 1930.
Van Loenen	J.C. van Loenen, De Haarlemse brouwindustrie vóór 1600, Amsterdam 1950 (diss.).		

Van strandwal tot stad	Van strandwal tot stad. Bodemvondsten uit Haarlem en omgeving (catalogus bij de tentoonstelling in de Vishal te Haarlem, georganiseerd door de Werkgroep Haarlem van de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland, 21 jan.-24 aug. 1975), Haarlem 1975.	Temminck	de Republiek 1580-1680, Maarssen 1978 (diss.).
Taverne	E. Taverne, In 't land van belofte: in de nieuwe stad. Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in	Willem Janszoon Verwer	J.J. Temminck, Haarlem vroeger en nu, Bussum 1971. Willem Janszoon Verwer, Memoriaelbouck. Dagboek van gebeurtenissen te Haarlem van 1572-1581. Uitgegeven door G.H. Kurtz en J.J. Temminck, Haarlem 1973.

Grote of Sint Bavokerk met Nieuwe Vleeshal, Vishal en klokketoren. Kopergravure uit 1764, 414-256 mm.

Legende behorende bij de algemene overzichtskaart van Haarlem

A Openbare gebouwen

- A1 *Bank van lening*
Gelegen in de Kleine Houtstraat. Volgens de overlevering zou dit gebouw oorspronkelijk het Sint Lazarusklooster geweest zijn. Bewijzen hiervoor zijn echter niet te vinden. Sedert 1625 particuliere Bank van Lening. In 1662 door de stad overgenomen.
- A2 *Cloveniers-, Sint Adriaans- of Oude Doelen*
Gelegen in de Gasthuisstraat nr.32. Gebouwd in 1562. Verbouwd in 1612.
- A3 *Gouvernementsgebouw*
Gelegen in de Sint Jansstraat (thans Jansstraat), hoek Ceciliasteeg. Aanvankelijk een complex van acht particuliere woningen. In 1799 aangekocht door het stadsbestuur nadat de regering in dat jaar het Stadhuis op de Grote Markt had bestemd tot Departementaal Ge-rechtshof. Tussen 1799 en 1800 verbouwd. Van 1800-1805 zetel van het stadsbestuur. In 1813, nadat het gebouw acht jaar leeg had gestaan, ingericht tot zetel van het provinciaal bestuur. Thans Kantongerecht en Rijksarchief.
- A4 *Gravensteen*
Versterkte toren gelegen op de hoek van het Spaarne tussen de Damstraat en de Bakenessergracht. Diende in 1336 tot gevangenis. In 1360 voor de helft verkocht aan Jan van Scoten. Afgebroken vóór 1430.
- Herenlogement*
Zie Sint Michielsklooster (C15).
- A5 *Hoofdwacht*
Gelegen op de hoek van de Grote Markt en de Smedestraat. Volgens de traditie het oudste stadhuis, maar geen bewijzen. In 1755 door de stad aangekocht. Ingericht tot hoofdwacht voor de schutterij. Sedert 1918 zetel van de Oudheidkundige Vereniging Haarlem.
- A6 *Sint Joris- of Nieuwe Doelen*
Oorspronkelijk gelegen in het uiterste zuidwesten van de stad. Genoemd in 1420. Na de brand van 1576, waarbij de Doelen totaal verwoest werden, overgebracht naar het voormalige Sint Michielsklooster (zie C15) in de Grote Houtstraat.
- Kazerne*
Zie Diaconiehuis (D12).
- A7 *Klokhuis*
Gelegen op het Klokhuisplein. Gebouwd in 1479. 28 meter hoog. In 1804 afgebroken.
- A8 *Kraan*
Gelegen aan het Spaarne aan het einde van de Damstraat.
- A9 *Latijnse School*
Oorspronkelijk gelegen tussen de Noorder en de Zuider Schoolsteeg. In 1389 door hertog Albrecht aan de stad geschonken. In 1581 overgeplaatst naar het voormalige Cellebroederklooster (zie C9) in de Jacobijnestraat.
- Prinsenhof*
Zie Stadhuis (A10).
- Proveniershuis*
Zie Sint Michielsklooster (C15).

- A10 *Stadhuis*
Gelegen op de Grote Markt. Het oudste gedeelte van het stadhuiscomplex is de Graven-, Ridder- of Grote Zaal. Gebouwd circa 1350. Rechthoekige ruimte van 10 bij 27 meter, voorzien van een overwelfde onderbouw en een zolder. Vastgebouwd aan de Gravenzaal zijn de Grote Vierschaar (1456) en de Kleine Vierschaar (vijftiende eeuw). Het vertrek boven de Grote Vierschaar deed dienst als Stedekamer. Een deur in deze kamer gaf toegang tot het schavot, een op zes pilaren rustend balkon. Dit schavot werd gebouwd in 1633, afgebroken in de negentiende eeuw. In 1630 vernieuwing van de voorgevel van het stadhuis en de bouw van een nieuwe opgang met balkon daarboven. In 1620 bouw vleugel in de Zijlstraat naar een ontwerp van Lieven de Key. Tien jaar later doorgetrokken tot de Grote Markt. Onder deze vleugel waren ruimten uitgespaard die achtereenvolgens dienst deden als gevangenis, rechtbank (1812-1839) en politiebureau (1839-1898). Aan de zijde van de Zijlstraat prijkte de stadhuistoren, gebouwd tussen 1465 en 1468. In 1772 wegens de bouwvalligheid afgebroken. In 1914 in de oude vorm herbouwd.
- Achter het stadhuis lag het gebouwencomplex van het klooster der Dominicanen, ook wel Predikheren- of Jacobijnenklooster genoemd. Gesticht tussen 1287-1296 door graaf Floris V, die aan de Dominicanen een gedeelte van zijn hof had geschonken. In 1351 of kort daarvoor afgebrand. Herbouwd en uitgebreid met een groot gedeelte van de eveneens verbrande hof. De kloosterkerk gebouwd kort na 1351. In 1579 afgebroken. Via de Pandpoort (ca. 1490) had het klooster een toegang tot de Grote Markt. Het vertrek boven deze poort in 1556 aan de stad verpacht. Tot 1765 zetelden hier de Weesmeesters. In 1581 werd het klooster opgeheven en werden de gebouwen bij het stadhuis getrokken. Het Pand, een op zware pijlers rustende vierhoekige galerij, en de daaraan grenzende vertrekken werden onder andere gebruikt als ontleedkamer, looihal, garenmarkt, stadsbibliotheek en vergaderruimte voor de gilden. Het westelijk gedeelte van het klooster, Prinsenhof genoemd ter herinnering aan een bezoek van Willem van Oranje en zijn gevolg aan Haarlem in 1580, in 1590 verbouwd en ingericht als verblijfplaats voor hoge gezagsdragers. In 1721 werd naar de voormalige kloostertuin, eveneens Prinsenhof genoemd, de in 1696 ten dienste van het onderwijs aangelegde Stadskruidentuin of Hortus Medicus overgebracht, die tot die tijd in het noordwesten van de Nieuwstad had gelegen.
- In 1799 werd het stadhuis aan de Staat verkocht voor 25.000 gulden en ingericht als Departementaal Ge-rechtshof. Het gemeentebestuur werd ondergebracht in een huis in de Sint Jansstraat (zie A3). In 1805 kreeg de stad opnieuw de beschikking over haar oude raadhuis.

Stadskruidentuin of Hortus Medicus
Zie Stadhuis (A10).

- A11 *Teylers Museum*
Opgericht door de executeurs van de nalatenschap van Pieter Teyler van der Hulst (1702-1778) achter diens woonhuis in de Damstraat om daar de natuurkundige verzameling, de prenten- en muntencollectie en de bibliotheek onder te brengen die Teyler tijdens zijn leven had aangelegd. Architect: Leendert Viervant. Oudste museum van ons land. Tussen 1878 en 1885 uitgebreid met een nieuw gebouw aan het Spaarne, opgetrokken in neorenaissance stijl en ontworpen door de Weense architect Ulrich.
- Tuchthuis*
Zie Pesthuis (D31).
- A12 *Vishal*
In 1603 verplaatst van de Visbrug (thans Melkbrug) naar de Grote Markt. In 1768 afgebroken en herbouwd tegen de noordzijde van de Sint Bavo.

- A13 *Vleeshal (Nieuwe)*
Gelegen ten westen van de Sint Bavo op de Grote Markt. Gebouwd tussen 1602-1603 naar een ontwerp van Lieven de Key.
- A14 *Vleeshal (Oude)*
Gelegen op de hoek van de Spekstraat en de Warmoesstraat. Genoemd in 1408. In 1602 vervangen door de Nieuwe Vleeshal (zie A13) op de Grote Markt.
- A15 *Waag (Nieuwe)*
Gelegen op de hoek van de Damstraat en het Spaarne. Gebouwd in 1597-1598 ter vervanging van de Oude Waag (zie A16). Waarschijnlijk ontworpen door Lieven de Key.
- A16 *Waag (Oude)*
Waarschijnlijk gelegen in de Passerspoort achter de huizen langs het Spaarne. Reeds genoemd in de keur op de draperie van 1390-1405. In 1597-1598 opgeheven.
- A17 *Paviljoen Welgelegen*
Gelegen in de Baan buiten de stad. Gebouwd tussen 1786-1788 als buitenverblijf voor de bankier Henry Hope. In 1808 verkocht aan Lodewijk Napoleon die er tot 1810 zou wonen. Van 1814-1820 diende het tot verblijfplaats van prinses Wilhelmina, weduwe van Willem V. In 1838 ingericht tot museum waarin verschillende collecties in de loop der jaren werden ondergebracht. Sedert 1930 zetel van het provinciaal bestuur.

B Verdedigingswerken, molens

Verdedigingswerken

- B1 *Sint Annatoren*
Gelegen tussen de Korte Sint Annastraat en de Oude Raamstraat. Gesloopt in 1857.
- B2 *Sint Anthonistoren*
Gelegen over het Spaarne tussen de Langebrug en de Schalkwijkerpoort (zie B25). Gesloopt tussen 1854 en 1856.
- B3 *Begijnnetoren*
Gelegen over het Spaarne tussen de Catharijnetorens (zie B5) en de Papentoren (zie B18). Gesloopt in de jaren vijftig van de negentiende eeuw.
- Blinde Jonckerstoren*
Zie Eendjespoort (B8).
- B4 *Calis-, Kruit- of Buelstoren*
Gelegen tussen het Groot en Klein Heiligland. Tijdens het beleg van 1572-1573 zwaar beschadigd. Opslagplaats voor munitie. In 1858 afgebroken.
- B5 *Catharijnetorens*
Twee torens gelegen aan weerszijden van het Spaarne in het uiterste noorden van de stad. De toren gelegen op de westelijke oever de Zanderstoren genoemd. Gesloopt begin negentiende eeuw. De toren op de oostelijke oever de Goede Vrouw genoemd. Gesloopt in 1778 en vervangen door de molen De Adriaan. In 1932 door brand verwoest.
- B6 *Deymans Waterpoort*
Gelegen aan de Singelstraat aan het einde van de Korte Rozenstraat. Gebouwd bij de uitleg van 1671-1686. Zij werd gebruikt voor het afhalen van het stadsvuil dat met schepen via de Singel werd afgevoerd. In 1807 afgebroken.
- B7 *Dunnebiestoren*
Gelegen over het Spaarne tussen de Catharijnetorens (zie B5) en de Papentoren (zie B18). In 1693 door de stad ter bewoning afgestaan. Gesloopt in de jaren vijftig van de negentiende eeuw.
- B8 *Eendjespoort*
Waterpoort. Gelegen bij de Langebrug. Gebouwd begin zeventiende eeuw op de plaats van de voormalige Blinde Jonckerstoren. In 1866 gesloopt.
- B9 *Gasthuistoren*
Gelegen tussen de Kleine Houtstraat en het Groot Heiligland. Gesloopt tussen 1854 en 1856.
- B10 *Grote Houtpoort*
Gelegen aan het einde van de Grote Houtstraat. Bij het beleg van 1572-1573 verwoest. In 1591 herbouwd. In 1824 afgebroken en vervangen door een hek, het Grote Houtheek. In 1869 afgebroken.
- B11 *Sint Janspoort*
Gelegen aan het einde van de Sint Jansstraat (thans Jansstraat). Gebruikt als gevangenis. Bij het beleg van 1572-1573 verwoest. In 1590 herbouwd. Gesloopt in circa 1683.
- B12 *Kennemer- of Nieuwpoort*
Gelegen aan de singelgracht in de Nieuwstad tussen de Jansweg en de Kruisweg. Gebouwd in 1677. In 1866 gesloopt.
- B13 *Kleine Houtpoort*
Gelegen aan het einde van de Kleine Houtstraat. In 1571 herbouwd. In 1873 afgebroken.
- B14 *Toren achter de Kloveniersdoelen*
Gesloopt in 1857.
- B15 *Kruispoort*
Gelegen aan het einde van de Kruisstraat. Tijdens het beleg van 1572-1573 verwoest. In 1593 herbouwd ten westen van de vroegere poort, in het verlengde van de Lange Margarethastraat. Bij de uitleg van de stad tussen 1671 en 1686 gesloopt.
- B16 *Magdalenatoren*
Gelegen aan het einde van de Kinderhuisstraat. Gesloopt bij de uitleg van de stad tussen 1671 en 1686.
- B17 *Oranjeboomtoren*
Gelegen in het verlengde van de Doelstraat. Gesloopt in 1857.
- B18 *Papentoren*
Gelegen in het uiterste noordoosten van de stad. In 1858 ingericht tot kruitmagazijn. In 1868 gesloopt.
- B19 *Pelicaanstoren*
Gelegen in het verlengde van de Barrevoetesteeg. Gesloopt in 1857.
- B20 *Pijntoren*
Gelegen in het uiterste noordwesten van de stad. Afgebroken tussen 1560 en 1646. Op de fundamenten van de toren werd later de Pinkmolen gebouwd. Afgebroken in 1872.
- B21 *Raakstoren*
Twee torens aan weerszijden van de Raaks met daartussen gespannen een zware ketting die de toegang tot de stad via de Beek moest verhinderen. In 1866 gesloopt.
- B22 *Raampoort*
Gelegen in het zuidwesten van de stad. Gebouwd in 1610 om doorgang te verlenen naar de ramen buiten de stad. In 1849 gesloopt.
- B23 *Raamtoren*
Gelegen over het Spaarne aan het einde van de Raamsteeg. Gesloopt tussen 1854 en 1856.
- B24 *Ravensteintoren*
Gelegen op Oud Haarlem naast de Catharijnetorens (zie B5). Gesloopt bij de uitleg van de stad tussen 1671 en 1686.

- B25 *Schalkwijkerpoort*
Gelegen over het Spaarne aan het einde van de Sint Anthoniestraat. In 1866 gesloopt.
- B26 *Schutterstoren*
Gelegen in de uiterste zuidwesthoek van de stad. Afgebroken in 1610 bij de aanleg van de Raampoort (zie B22).
- B27 *Soeyerstoren*
Gelegen in het verlengde van de Zuiderstraat. Gesloopt in 1857.
- B28 *Spaarnwouder- of Amsterdamse poort*
Gelegen over het Spaarne aan het einde van de Spaarnwouderstraat.
- B29 *Vrouwe- of Friese hek*
Gelegen aan de singelgracht op de plaats waar deze in het Spaarne uitmondt. Gebouwd bij de uitleg van de stad tussen 1671 en 1686.
- B30 *Witte Herentoren*
Gelegen tussen de Zijlstraat en de Magdalenastraat. Gesloopt in 1857.
- B31 *Zijlpoort*
Gelegen aan het einde van de Zijlstraat. De poort bestond uit een binnen- en buitenpoort, welke laatste uitstak in de stadsgracht. Gesloopt in 1824.

Molens

De Adriaan

Zie Catharijnetorens (B5).

- B32 *Doelmolen*
Gelegen op de stadswal bij de Raampoort (zie B22). Waarschijnlijk gebouwd tussen 1560 en 1578. Gesloopt in 1870.
- B33 *Het Fortuin*
Gelegen aan het Spaarne in het oosten van de Nieuwstad. Oorspronkelijk een korenmolen. In 1830 door brand verwoest. Kort daarna herbouwd en in gebruik genomen als cementmolen.
- B34 *Giermolen*
Waarschijnlijk gelegen op de Gier, de driehoekige ruimte waar de Grote Houtstraat zich afsplitst van de Gierstraat. Genoemd in 1381 en 1417. Verdwenen vóór 1560.
- B35 *Hoge Molen*
Gelegen over het Spaarne aan de Lange Herenvest bij de Molensteeg (thans Spiegelstraat). Genoemd in 1544. Verdwenen vóór 1578.

Pinkmolen

Zie Pijntoren (B20).

C Geestelijke instellingen

Kloosters

- C1 *Sint Annaklooster*
Gelegen tussen de Oude Raamstraat, de Doelstraat, de Korte Sint Annastraat (thans Korte Annastraat) en de stadssingel. Tertiariissenklooster. Stichtingsjaar onbekend. In 1485 toestemming tot bouw eigen kerk en tot aanleg van een kerkhof. Tijdens het beleg van 1572-1573 verwoest met uitzondering van de kloosterkerk. Aan deze kerk werd in 1613 een nieuwe toren gebouwd naar een ontwerp van de stadsbouwmeester Lieven de Key. In 1645-1649 werd de oude kloosterkerk afgebroken, met behoud echter van de toren uit 1613, en vervangen door een door Jacob van Campen ontworpen kerkgebouw, de Sint Anna-, Raam- of Nieuwe kerk genoemd.
- C2 *Sint Augustinusklooster*
Gelegen op de hoek van de Achterstraat (thans Spaarnwouderstraat) en de Hagestraat. Gesticht in 1490. In 1494 uitgebreid met een gedeelte van de goederen van het Sint Jacobsgilde, waaronder de Sint Jacobskapel die reeds in 1430 genoemd wordt. In 1581 opgeheven en afgebroken.
- C3 *Barrevoetezuster- of Carmelitesenklooster*
Gelegen in de Barrevoetesteeg. Gesticht in 1465 door Diederick van Wassenaar, pastoor van Haarlem. Oorspronkelijk gelegen op het Nieuwe Land tussen de Sint Jacobstraat (thans Jacobstraat) en de Oudegracht (thans Gedempte Oude Gracht). Tussen 1540 en 1560 verplaatst naar het terrein van het voormalige Sint Clara-klooster (zie C10) in de Barrevoetesteeg. Bij het beleg van 1572-1573 zwaar beschadigd. In 1609 afgebroken en vervangen door particuliere woningen.
- C4 *Begijnhof*
Gelegen tussen de Sint Jansstraat (thans Jansstraat) en de Bakenessergracht. Gesticht in 1262 door Arnoud van Sassenheim, pastoor van Haarlem. In 1271 schonk deze zijn huis in de Sint Jansstraat met de daarbij behorende gronden aan de begijnen. In 1347 werd het Begijnhof en de tussen 1271-1273 gebouwde kerk door brand geheel verwoest. Pas in 1398 kon men de laatste hand leggen aan het herstel van de kerk en de toren. Bij de overname van de hof door de stad in 1581 omvatte het Begijnhof 56 woningen en 5 grote panden, conventen genaamd, waarin 8 à 12 begijnen konden samenwonen: Sint Aagten-, Sint Agnieten-, Sint Barbara-, Sint Geertruiden- en Sint Lucienconvent. In 1586 werd de kerk toegewezen aan de Waalse gemeente. Het Begijnhof zelf werd verplaatst naar een terrein rondom de Lange Poort ten noorden van het oude Begijnhof. In 1824 stierf de laatste begijn. Na sluiting van de hof werden de gebouwen aan particulieren verkocht en tot woningen omgevormd. In 1699 werd een van de woningen op het Goudsmidspleintje door de pastoor van het nieuwe Begijnhof aangekocht en tot kerk ingericht: de Sint Jozefkerk (R.K.). In 1841 werd deze kerk opgeheven en vervangen door de Sint Jozefkerk in de Sint Jansstraat.
In 1765 stichtte de Joodse gemeente van Haarlem in het huis gelegen op de hoek van het Goudsmidspleintje een synagoge. In 1842 verplaatst naar een gebouw in de Lange Begijnestraat. Het Joodse kerkhof lag aan de oostzijde van de Kennemerpoort (zie B12), maar na de aanleg van een Joods kerkhof in Overveen in de eerste helft van de negentiende eeuw buiten gebruik gesteld.
- C5 *Bernardieten stins*
Gelegen in de Sint Jansstraat (thans Jansstraat) nr.81. Woonhuis met versterkte toren uit de dertiende of veertiende eeuw. In 1553 voorkomend als *Der Barnadijten stinsse*. Eigendom van het in 1455 naar Heemstede verplaatste klooster van de Bernardieten. In de negentiende eeuw gebruikt als school. In 1887 gesloopt.
- C6 *Carmelieten- of Onze Lieve Vrouwe Broederklooster*
Gelegen in de Grote Houtstraat. Gesticht in 1249 door ridder Simon van Haarlem, die in dat jaar zijn woning in de Grote Houtstraat aan de Carmelieten schonk. Tijdens zijn grootste omvang omvatte het klooster nagenoeg het gehele woonblok omsloten door Grote Houtstraat, Anegang, Warmoesstraat en Spekstraat. Na de reformatie afgebroken en de grond ter bebouwing aan particulieren verkocht. Van het klooster is alleen de hoofdpoot in de Grote Houtstraat overgebleven, thans de Guldenbergse Poort genoemd.
- C7 *Sint Catharinaklooster*
Gelegen tussen de Grote Krocht of Nieuwe Groenmarkt en de Zoetemelk-, Wittebrood- of Heer Tatingstraat (thans Zoetestraat). Tertiariissenklooster. In 1446 tot convent verheven. In 1581 opgeheven en verkocht. De kloostergebouwen werden afgebroken en in de loop der jaren door particuliere woningen vervangen.

- C8 *Sint Ceciliaklooster*
Gelegen in de Morinnesteeg, ten zuiden van de Cecilia-
steeg. Tertiariissenklooster. Genoemd in 1420. In 1581
opgeheven en de bezittingen publiekelijk geveild.
- C9 *Cellebroederklooster*
Gelegen in de Jacobijnestraat. Gesticht in 1496 ten
behoefte van lijders aan besmettelijke ziekten. Na 1581
deels omgevormd tot particuliere woningen, deels tot
Latijnse School.
- C10 *Sint Claraklooster*
Gelegen bij de stadsmuur ten westen van de Grote
Houtpoort. Tertiariissenklooster. Gesticht circa 1450.
Oorspronkelijk gelegen in de Barrevoetesteeg, op de
plaats van het latere Barrevoetezusterklooster (zie C3).
Vóór 1543 verplaatst naar de Grote Houtpoort. In 1581
opgeheven en afgebroken.
- Dominicanen-, Jacobijnen- of Predikherenklooster*
Zie Stadhuis (A10).
- C11 *Commanderij van Sint Jan*
Gelegen in de Sint Jansstraat (thans Jansstraat). Gesticht
in 1310 door Gerard van Tetterode, kanunnik van het
kapittel van Sint Marie te Utrecht. In 1317 bouw
kloosterkerk. Bij het beleg van 1572-1573 zwaar be-
schadigd. Na 1581 behield het klooster zijn zelfstandig-
heid. Pas na het overlijden van de laatste commandeur
in 1625 werden de kloostergoederen door de stad in
bezit genomen. De gronden gelegen tussen de Sint
Jansstraat en de Kruisstraat werden verkocht en met
woonhuizen bebouwd. De kloosterkerk werd in 1628
ingericht voor de Hervormde eredienst. Thans Ge-
meentearchief.
- Sint Lazarusklooster*
Zie Bank van lening (A1).
- C12 *Sint Margarethaklooster*
Gelegen in de Lange Margarethastraat bij de Kruis-
poort. Tertiariissenklooster. In 1446 toestemming tot
bouw kerk en tot aanleg kerkhof. Bij het beleg van 1572-
1573 verwoest. In 1581 werd het braak liggende kloos-
terterrein door de stad in beslag genomen en met
woningen bebouwd.
- C13 *Sint Mariaklooster*
Gelegen in de Sint Jansstraat (thans Jansstraat) bij de
Sint Janspoort. Tertiariissenklooster. In 1468 door de
pastoor van Haarlem tot convent verheven. Bij het
beleg van 1572-1573 grotendeels verwoest. Na het beleg
gesloopt.
- C14 *Sint Maria Magdalenaklooster*
Gelegen in het uiterste noordwesten van de oude stad.
Gesticht in 1474. In 1581 ingericht tot Pesthuis. In 1653
werden de pestlijders overgebracht naar het Leproos-
huis (zie D25) om plaats te maken voor het Arme
Kinderhuis. In 1761 omgedoopt tot Burgerweeshuis,
nadat de wezen van het in dat jaar opgeheven Heilig
Geestgasthuis (zie D21) overgebracht waren naar het
Arme Kinderhuis. In 1810 werden de wezen overge-
plaatst naar het Oudemannenhuis (zie D30) en werd het
gebouw bestemd tot Diaconiehuis, daar het Diaconie-
huis op de Koudenhorn (zie D12) in 1810 ingericht was
tot kazerne. In de negentiende eeuw deden de gebou-
wen geruime tijd dienst als militair hospitaal. Op de
hoofdingang na zijn in 1937 de laatste restanten van het
klooster afgebroken.
- C15 *Sint Michielsklooster*
Gelegen in de Grote Houtstraat ten zuiden van de
Doelstraat. Tertiariissenklooster. Gesticht in 1414 voor
adellijke jonkvrouwen en voornamelijk burgerdochters.
Na de Hervorming werden de Sint Joris- of Nieuwe
Doelen, wier gebouw bij de brand van 1576 verwoest
was, hier gevestigd. In 1608 vergroot. In de zeventiende
eeuw gebruikt als Herenlogement. In 1707 ingericht als
Proveniershuis. In 1810 werden de bewoners van het
Oudemannenhuis (zie D30), wier gebouw door het
Burgerweeshuis (zie C14) was overgenomen, in het
Proveniershuis ondergebracht. In 1866 opgeheven. De
woningen rondom het Proveniershof thans door de stad
verhuurd aan particulieren.
- C16 *Minderbroederklooster*
Gelegen tussen de Kleine Houtstraat en het Groot Heilig-
land. Gesticht in 1456. In 1581 opgeheven. De gebou-
wen toegewezen aan de regenten van het Sint Elisa-
bethsgasthuis (zie D15), die hun gasthuis in de Grote
Houtstraat bij de brand van 1576 verloren hadden. Een
toegangspoort in de Kleine Houtstraat is het enige dat
van het klooster nog over is.
- C17 *Sint Ursula- of Elfduizend Maagdenklooster*
Gelegen tussen de Kraaijenhorstergracht (thans Nassau-
laan), de Sint Ursulasteeg (thans Ursulastraat) en de
Zoetemelk-, Wittebrood- of Heer Tatingstraat (thans
Zoetestraat). Tertiariissenklooster. Gesticht vóór 1417.
In 1581 opgeheven en de gebouwen verkocht aan
particulieren. Op een gedeelte van het voormalig
kloosterterrein werd in 1773 uit de nalatenschap van
Isabella van Leeuwarden het Remonstrants-Gerefor-
meerd hofje gesticht. Vijf woningen.
- C18 *Vrouwe Morissenklooster*
Gelegen op het Nieuwe Land op het terrein van het
voormalige Barrevoetezusterklooster (zie C3). Nadere
gegevens ontbreken. Waarschijnlijk in 1581 verkocht en
afgebroken.
- C19 *Witte Heren-, Premonstratenzer- of Norbertijnenklooster*
Gelegen in de Witte Herenstraat. Gesticht in 1414.
Oorspronkelijk een tertianenklooster. In 1484 ging
men over tot de regel van Prémontré. Het klooster had
een zeer grote tuin en boomgaard, de Sint Anthonie-
boomgaard genoemd. Tussen 1540-1563 werden pest-
lijders in het klooster verpleegd. In 1581 opgeheven en
de kloostergebouwen verkocht. In de loop van de
zeventiende eeuw vonden de volgende gebouwen hier
een plaats:
1. Het Frans Loenenhofje. Gesticht in 1606 uit de
nalatenschap van Frans Loenen. Vijftien kamers. In
1775 verenigd met het Sint Jans- en Koenengasthuis
(zie D23).
2. De Lutherse kerk. Gebouwd tussen 1614-1615 met
gedeeltelijke gebruikmaking van restanten van de
voormalige kloosterkerk. In 1647, 1779 en 1895
verbouwd.
3. Het Lutherse hofje. Gesticht begin zeventiende eeuw,
waarschijnlijk terzelfder tijd met de bouw van de
Lutherse kerk. Oorspronkelijk vier kamers. In 1648
uitgebreid met vijf kamers.
- C20 *Zijklooster*
Gelegen in de Zijlstraat. Oorspronkelijk een tertiariis-
senklooster. Genoemd in 1372. In 1385 een eigen
kapel. In 1428 ging het klooster over naar het Kapittel
van Sion. In 1493 uitbreiding in westelijke richting. In
1572 geplunderd. Na 1581 bleef het klooster in handen
van de stad die het aanvankelijk bestemde als hof voor
paltsgavin Amelia, hertogin van Beieren. Na het ver-
trek van de gravin onder andere gebruikt als opslag-
plaats van brandstof voor de armen. In de negentiende
eeuw sloopt kloosterkerk en kloostergebouwen.

Kerken en kapellen

- C21 *Sint Anna- en Sint Mariakerk*
Gelegen in de Koksteeg (thans Kokstraat). Oud-
Katholieke kerk. Oorspronkelijk een mouterij; in 1636
door pastoor Augustinus Blommert aangekocht en als
Sint Annakerk in gebruik genomen. In 1779 verenigd
met de kort daarvoor opgeheven Sint Mariakerk.

Sint Anna-, Raam- of Nieuwe kerk
Zie Sint Annaklooster (C1).

Sint Anthoniuskapel
Zie Sint Anthoniegasthuis (D2).

- C22 *Bakenesserkerk of Onze Lieve Vrouwekapel op Bakenesse*
Gelegen op de hoek van de Klerksteeg (thans Bakenesserstraat) en de Vrouwesteeg (thans Vrouwestraat). Waarschijnlijk gebouwd in de vijftiende eeuw. In 1577 toegewezen aan de hervormden. In 1639 werd een tweede beuk aan de noordzijde bijgebouwd en werd de hoofdingang aan de Vrouwesteeg gelegd. De toren dateert uit 1530.
- C23 *Sint Bavo- of Grote kerk*
Gelegen op de Grote Markt. Gebouwd tussen circa 1400 en 1530 op de plaats van oudere kerken waarvan de oudste vermoedelijk dateert uit de elfde eeuw. De Brouwerskapel, gelegen naast het zuiderportaal op de Oude Groenmarkt, gebouwd in 1471. Naast deze kapel de Sacristie; genoemd in 1428. Links van het zuiderportaal de Doopkapel; gebouwd aan het einde van de jaren twintig van de vijftiende eeuw en in 1593 door Lieven de Key gerestaureerd. Op de hoek Oude Groenmarkt en Klokhuisplein de Consistoriekamer; gebouwd door Salomon de Bray in 1659. De kleine huisjes tussen het zuiderportaal en de hoofdingang gebouwd in de zeventiende eeuw. Links van het noorderportaal op de Riviervismarkt de Kerstkapel; gebouwd in 1557 op kosten van de toenmalige burgemeester Pieter van Dorp. Daarnaast de kapel der Zeven Weeën uit 1454. In de westgevel werd in 1529 een groot gebrandschilderd raam geplaatst. In 1738 weggenomen ten behoeve van de bouw van het beroemde orgel van Christiaan Müller. Op het dak een houten dakruiter uit 1520; hoogte 44 meter.
- C24 *Sint Bavokerk (R.K.)*
Voor de Hervorming gelegen buiten de Schalkwijkpoort (zie B25). Na de Reformatie verplaatst naar de Achterstraat (thans Anthoniestraat). In de negentiende eeuw ging de gemeente op in de parochie van de Heilige Dominicus (zie C26) en werd de kerk gesloten.
- C25 *Sint Bernardus op de Hoek (R.K.)*
Gelegen aan de Bakenessergracht. Gesticht eind achttiende eeuw in het gebouw dat sedert het begin van de zeventiende eeuw dienst had gedaan als bidruimte voor de zogeheten Klopjes. In 1852 afgebroken.
- C26 *Sint Dominicuskerk (R.K.)*
Gelegen in de Achterstraat (thans Anthoniestraat). Gebouwd in 1790 nadat de vorige Sint Dominicuskerk, gesticht eind zestiende eeuw in de voormalige bierbrouwerij De Drie Klaveren aan het Spaarne bij de Langebrug te klein was geworden.
- C27 *Doopsgezinde kerk*
Gelegen in de Peuzelaarsteeg. Gebouwd tussen 1672 en 1683 door de Verenigde Vlaamse, Waterlandse en Hoogduitse Doopsgezinde gemeente.
- C28 *Evangelische Broedergemeente*
Gelegen op het Klein Heiligland tussen de Ravelingsteeg en de Omvalspoort. In 1753 betrokken. In 1877 gesloten.
- C29 *Sint Franciscuskerk (R.K.)*
Gelegen in de Damsteeg. Gesticht in de tweede helft van de zeventiende eeuw. In 1842 werd de parochie opgeheven en verplaatst naar de Sint Anthoniuskerk op de Nieuwe Groenmarkt. De kerk zelf werd afgebroken.
- Sint Gangolfskapel*
Zie Oude Gasthuis (D29).
- C30 *Heilige Geestkapel*
Gelegen aan het Spaarne bij de Melkbrug. Waarschijnlijk gesticht begin vijftiende eeuw. Afgebroken vóór 1560.
- Sint Jacobuskapel*
Zie Sint Augustinusklooster (C2).

Sint Janskerk
Zie Commanderie van Sint Jan (C11).

- Sint Jozefkerk*
Zie Begijnhof (C4).
- C31 *Kamperkerk of Kapel van de Heilige Maagd Maria aan de brug*
Gelegen op de hoek van de Voorkamp (thans Essenstraat) en de Kamper Breesteeg (thans Burretstraat). Vermeld in 1485. Na de Hervorming door de stad onder andere gebruikt als stadstimmerhuis. In de negentiende eeuw gesloopt.
- Lutherse kerk*
Zie Witte Herenklooster (C19).
- C32 *Sint Nicolaaskapel*
Gelegen aan het einde van de Spaarnwouderstraat bij de stadssingel. Gesticht in 1450 ten behoeve van de parochianen aan deze kant van het Spaarne. In de zeventiende eeuw afgebroken.
- C33 *Onze Lieve Vrouwekapel*
Gelegen over het Spaarne bij de Langebrug. Stichtingsdatum onbekend. Genoemd in 1543. Waarschijnlijk verdwenen vóór 1560.
- C34 *Remonstrantse gemeente*
Gelegen tussen de Gravinnesteeg en de Helmbrekersteeg. Oorspronkelijk een mouterij, welke reeds in 1617 bestond. In 1640 aangekocht door de Remonstranten en tot kerk omgebouwd. Tot 1887 in gebruik.
- Synagoge*
Zie Begijnhof (C4).
- C35 *Sint Thomas van Aquinokerk (R.K.)*
Gelegen in de Ossenhoofdsteeg. Gesticht in de tweede helft van de zeventiende eeuw door Franciscanen. Gesloten in de negentiende eeuw.
- C36 *Kerk der Vier Heemskinderen (R.K.)*
Gelegen aan het Spaarne tussen de Langebrug en de Melkbrug. Gesticht in 1677. In 1851 gesloten.
- Waalse kerk*
Zie Begijnhof (C4).
- ## D Liefdadigheidsinstellingen
- Aalmoezeniershuis*
Zie Pesthuis (D31).
- D1 *Sint Annahofje*
Gelegen achter de Sint Anna- en Sint Mariakerk (zie C21) in de Koksteeg (thans Kokstraat). Waarschijnlijk gesticht rond het midden van de zeventiende eeuw door Augustinus Blommert, pastoor van de Sint Anna- en Sint Mariakerk. In 1774 gesloopt.
- D2 *Sint Anthoniegasthuis*
Gelegen in de Sint Anthoniestraat. Gesticht in 1440 door Jan Claas Diertsz. Het gasthuis en de daarbij behorende Sint Anthoniekapel vielen onder het beheer van het Heilig Kruisgilde. In 1581 door de stad overgenomen. In 1726 afgebroken nadat de bewoners overgebracht waren naar het Onze Lieve Vrouwegasthuis (zie D28).
- Arme Kinderhuis*
Zie Sint Maria Magdalenaklooster (C14).
- D3 *Hofje de Bakenesserkamer*
Gelegen in de Wijde Appelaarsteeg. Gesticht in 1395 door Dirk van Bakenesse. In 1638 herbouwd. Twaalf kamers en een regentenkamer.
- D4 *Sint Barbaragasthuis*
Gesticht vóór 1418. Oorspronkelijke ligging onbekend.

In 1435 overgebracht naar twee huizen in de Sint Jansstraat (thans Jansstraat). In 1841 opgeheven en ingericht als kinderbewaarschool.

- D5 *Hofje van Beresteyn*
Gelegen in de Nieuwstad in de Lange Molenstraat. Gesticht in 1684 uit de nalatenschap van Nicolaas van Beresteyn. Twaalf kamers. In 1969 gesloopt in verband met een reorganisatie van het stationsplein.
- D6 *Blokshofje*
Gelegen op het Klein Heiligland. Waarschijnlijk gesticht in 1634 door de Doopsgezinde gemeente. Het stond onder toezicht van het Doopsgezind weeshuis waaraan het grensde (zie D13). Acht kamers. In 1968 gesloten.
- D7 *Broodhuisje*
Ook wel kantoor van Augustinus Blommert genoemd. Oorspronkelijk gelegen in de Wijde Appelaarsteeg. In 1659 gesticht uit de nalatenschap van pastoor Augustinus Blommert. In 1665 overgebracht naar het pand nr.19 in de Lange Veerstraat.
- D8 *Brouwershofje of Sint Maartensgasthuis*
Gelegen in de Tuchhuisstraat. Gesticht in 1472 door Jacob Huyge Roepersz. en Catharina Huyge Roepersdr. Opgedragen aan het brouwersgilde ten behoeve van arme brouwersmeiden. In 1576 afgebrand. In 1586 herbouwd. Acht huisjes.
- D9 *Bruiningshofje*
Gelegen op de Botermarkt. Gesticht door Jan Bruining Gerritz. in circa 1610. In 1936 verbouwd. Zes woningen.
- Burgerweeshuis*
Zie Sint Maria Magdalenaklooster (C14) en Oudemannenhuys (D30).
- D10 *Comanshofje*
Gelegen in de Witte Herensteeg. Gesticht in 1611 door het koopmansgilde ten behoeve van verarmde leden van het gilde. Elf woningen. In 1854 verkocht en in 1871 gesloopt met uitzondering van de gildekamer die men in 1644 in plaats van twee vervallen woningen had laten bouwen. Van het hofje is thans de toegangspoort nog het enige dat over is.
- D11 *Sint Cornelisgasthuis*
Gelegen in de Grote Houtstraat op de hoek van de Cornelissteeg. Gesticht tussen 1408-1422. In 1581 door de stad aan particulieren verkocht.
- D12 *Diaconiehuys*
Gelegen op de Koudenhorn. Gebouwd tussen 1768-1771. Plaats voor 900 personen. In 1810 ingericht als kazerne, terwijl het weeshuis in het voormalige Sint Maria Magdalenaklooster (zie C14) tot diaconiehuys werd bestemd. Sinds 1969 hoofdbureau van politie.
- D13 *Doopsgezind Weeshuis*
Ook wel het Weeshuis van de Blok genoemd. Gelegen op het Klein Heiligland. Gesticht in 1633. In 1872 verbouwd.
- D14 *Hofje de Groene Tuin*
Gelegen op de Kraaijenhorstergracht (thans Nassaulaan). Gesticht in 1736 door Catharina van der Heyden, weduwe van Martinus Dubbele Muts, die in dat jaar een huis op de gracht en drie daarachter gelegen huisjes in de Slagerspoort aan het Rooms Wees- en Armenhuys (zie D22) schonk. In 1894 gesloten.
- D15 *Sint Elisabeths- of Grote Gasthuis*
Oorspronkelijk gelegen op het Verwulft tussen de Koningstraat en de Grote Houtstraat. Gesticht rond het midden van de veertiende eeuw. Bij de brand van 1576 verwoest. Eind zestiende eeuw verplaatst naar het terrein van het voormalige Minderbroederklooster (zie C16).

Frans Loenenhofje
Zie Witte Herenklooster (C19).

- D16 *Gasthuishofje*
Ook wel Hofje van Loo genoemd naar de stichter Simon Pietersz. van Loo. Gelegen in de Barrevoetesteeg. In 1489 gesticht. Veertien kamers.
- D17 *Hofje van Gratie*
Oorspronkelijk gelegen in de Jacobijnestraat. Gesticht in 1554 door Ghijsbrecht van der Molen en Willem Diert. Tussen 1628 en 1650 verplaatst naar de Sint Jacobstraat (thans Jacobstraat). In 1964 gesloopt.
- D18 *Hofje de groene Tuin*
Gelegen in de Lange Veerstraat achter het huis De Groene Tuin. Gesticht in 1616 door Catharina Jansdr. Amen. In 1885 afgebroken en vervangen door een nieuw hofje dat plaats biedt aan twintig vrouwen.
- D19 *Guurt Burretshofje*
Oorspronkelijk gelegen in de Sint Jansstraat (thans Jansstraat). Gesticht door Guerte Borritsdr. Gebouwd in 1605. Later verplaatst naar de Nauwe Appelaarsteeg. In 1860 opnieuw verplaatst nu naar de stadssingel tussen de Voorkamp (thans Essenstraat) en de Rozemarijnsteeg. In 1965 verkocht.
- D20 *Hofje van Guurtje de Waal*
Gelegen in de Lange Sint Annastraat (thans Lange Annastraat). Gesticht in 1616 door Guerte de Waal Jansdr. Oorspronkelijk zes kamers. In 1661 uitgebreid tot acht kamers.
- D21 *Heilig Geestgasthuis*
Gelegen op de hoek van de Kruisstraat en de Kleine Krocht (thans Krocht). Gesticht in 1394 door Coen Cuser van Oosterwijk. Aanvankelijk een tehuis voor armen maar sedert 1598 weeshuis. In 1761 afgebroken nadat de wezen overgebracht waren naar het Arme Kinderhuys in het voormalige Sint Maria Magdalenaklooster. Op het vrijgekomen terrein werd in 1768 uit de nalatenschap van Wouter van Oorschot het Hofje van Oorschot gesticht. Twaalf woningen.
- D22 *Sint Jacobsgasthuis*
Gelegen in de Hagestraat tegenover het Sint Augustinusklooster. Gesticht in 1436. Onder beheer van het Sint Jacobsgilde. In 1714 ingericht tot Rooms Wees- en Armenhuys.
- D23 *Sint Jansgasthuis*
Gelegen in de Lange Wijngaardstraat achter de Sint Janskerk. Gesticht in 1390 door Dirc Dye Roper. In 1625 werden de oude vrouwen die in het Heilig Geestgasthuis verpleegd werden, overgebracht naar het gasthuis en kreeg het de naam Sint Jans- en Koenengasthuis. In 1778 afgebroken nadat de bewoners overgebracht waren naar het Frans Loenenhofje (zie C19).
- D24 *Hofje het Lam*
Gelegen aan de Zijdgracht (thans Sophiaplein). Gesticht kort na 1660 uit de nalatenschap van pastoor Pieter van der Wouden. Drie kamers. In 1935 verkocht.
- D25 *Leprooshuis*
Gelegen buiten de stad aan de Kruisweg. Gesticht in 1319. In de zeventiende eeuw uitgebreid tot Pest- en Dolhuys. In 1857 ingericht tot Stads Armen- en Ziekenhuys. Thans tehuis voor ouden van dagen.
- Lutherse hofje*
Zie Witte Herenklooster (C19).
- D26 *Lutherse Wees- en Armenhuys*
Gelegen op de hoek van de Gasthuisstraat en de Zuiderstraat. Gesticht in 1738.
- D27 *Hofje van Noblet*
Gelegen op de hoek van het Spaarne en de Nieuwe-

gracht. Gesticht in 1757 uit de nalatenschap van Leonard, Geertruid en Sara Noblet. Gebouwd tussen 1757-1761. Twintig kamers.

D28 *Onze Lieve Vrouwegasthuis*

Gelegen in de Klerksteeg (thans Bakenesserstraat). Gesticht in 1440 door Claas Brenzoonszn. In 1726 verenigd met het Sint Anthoniegasthuis (zie D2). Afgebroken in 1786 nadat de bewoners overgebracht waren naar het Vrouwe- en Anthoniegasthuis (zie D40) op het Klein Heiligland.

Hofje van Oorschot

Zie Heilig Geestgasthuis (D21).

D29 *Oude Gasthuis*

Gelegen op de Botermarkt. Waarschijnlijk gesticht in de dertiende eeuw. Bij de brand van 1576 geheel verwoest. Verbonden met het gasthuis was de Sint Gangolfskapel. Gebouwd in de veertiende eeuw. Bij de brand van 1576 eveneens verwoest.

D30 *Oudemannenhuis*

Gelegen tussen de beide Heilige Landen. Gebouwd in 1608 door Pieter Jacobszn. van Campen en Lieven de Key. In 1810 werden de bewoners overgebracht naar het voormalige Sint Michielsklooster (zie C15) en werd het gebouw ingericht als Burgerweeshuis dat tot die tijd ondergebracht was in het voormalige Sint Maria Magdalenaklooster (zie C14). Thans Frans Halsmuseum.

D31 *Pesthuis*

Gelegen in de Tuchthuisstraat. Gebouwd in 1563. Voor die tijd werden pestlijders verpleegd in het Oude Gasthuis (zie D29) op de Botermarkt. In 1525 werd een gebouw in de Koningstraat tijdelijk ingericht tot pesthuis. Tussen 1540-1563 deed het Witte Herenklooster (zie C19) dienst als pesthuis. Na de verwoesting van het pesthuis in de Tuchthuisstraat bij de brand van 1576 werden de pestlijders ondergebracht in het voormalige Sint Maria Magdalenaklooster, waar zij tot 1653 verbleven, in welk jaar het pesthuis verenigd werd met het Leprooshuis buiten de stad (zie D25). In 1609 werd op het terrein van het verbrande pesthuis het Aalmoezeners Arm- en Werkhuis opgericht waarin opgenomen werden de armen van de stad en verlaten en te vondeling gelegde kinderen. Na de bouw van het grote Diaconiehuis op de Koudenhorn (zie D12) werden zij daarheen overgebracht en werd het Aalmoezenershuis omgevormd tot Tucht- en Werkhuis. In 1824 ingericht tot Huis van Arrest. In 1907 afgebroken.

D32 *Pietershuis*

Gelegen in de Stoofsteeg. Gesticht in 1558 door de schepen Pieter Uutenhage als opvanghuis voor arme ambachtsjongens. Bij de brand van 1576 zwaar beschadigd. In 1842 verbouwd en ingericht tot bewaarschool.

D33 *Sint Remigiusgasthuis*

Gelegen op de hoek van de Kleine Houtstraat en de stadssingel. Genoemd in 1386. In 1617 opgeheven en de bewoners overgebracht naar het Oudemannenhuis (zie D30).

Remonstrants hofje

Zie Sint Ursulaklooster (C17).

Rooms Wees- en Armenhuis

Zie Sint Jacobsgasthuis (D22).

D34 *Spoorwaterhofje*

Ook wel Hofje van meester Pieter Janszn. Codde genoemd. Gelegen achter het Klokhuis op het Klokhuisplein. Gesticht in circa 1600 door meester Pieter Janszn. Codde. Vier woningen. In 1871 ontruimd.

D35 *Hofje van Staats*

Gelegen aan de Jansweg. Gesticht in 1725 uit de nalatenschap van Ijsbrand Staats. Gebouwd tussen 1730-1733. Negen en twintig bewoonsters.

D36 *Teylershofje*

Gelegen op de Koudenhorn. Gesticht in 1784 uit de nalatenschap van Pieter Teyler van der Hulst. Gebouwd tussen 1785-1787. Vier en twintig woningen.

D37 *Hofje der Twaalf Apostelen*

Ook wel Hofje van Oud Alkemade of Hofje van Claas van Heussen genoemd. Oorspronkelijk gelegen in de Barrevoetesteeg. Gesticht in 1538 door Nicolaas van Heussen, burgemeester van Haarlem. Twaalf woningen. In 1882 overgebracht naar de Voldersgracht. In 1966 ontruimd.

D38 *Hofje de Vijf Kamers*

Gelegen in de Barrevoetesteeg. Gesticht in 1563 door Pieter Frederikszn. Deyman. Begin negentiende eeuw opgeheven.

D39 *Vissershofje*

Gelegen in de Spaarnwouderstraat bij de Kortebrug. Genoemd in 1578. In de twintigste eeuw opgeheven.

D40 *Vrouwe- en Anthoniegasthuis*

Gelegen op het Klein Heiligland. Voortgekomen uit een samengaan van het Sint Anthoniegasthuis (zie D2) en het Onze Lieve Vrouwegasthuis (zie D28) in 1726. Aanvankelijk gevestigd in het Onze Lieve Vrouwegasthuis, maar in 1787 verplaatst naar het voormalige Cooymans- of Kolderhofje, gesticht circa 1650 en in 1729 verkocht aan Pieter Teyler van der Hulst. Oorspronkelijk dertien woningen, nu nog zes.

D41 *Vrouwe- en Verwershofje*

Gelegen in de Ravelingsteeg. Gesticht eind zestiende eeuw door Margaretha, weduwe van Jan Janszn. Verwer. Zeven woningen. In 1935 afgebroken.

D42 *Wijnbergshofje*

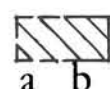

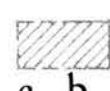

Gelegen in de Barrevoetesteeg. Gesticht in 1662. Oorspronkelijk veertien woningen. Thans nog negen.

D43 *Zuiderhofje*

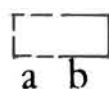
Gelegen in de Zuiderstraat. Gesticht in 1640 door Jacques van Damme. Vijftien woningen. In 1891 afgebroken en volledig herbouwd.

Legende: Algemene overzichtskaart schaal 1:2.500

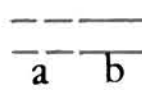

Bebouwing

	vóór 1560, weg vóór 1560
	vóór 1560, weg vóór ca. 1834
	vóór 1560, aanwezig ca. 1834
	na 1560, weg vóór ca. 1834
	na 1560, aanwezig ca. 1834

Terreinen

	vóór 1560, weg vóór ca. 1834
---	------------------------------

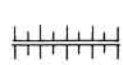

Water

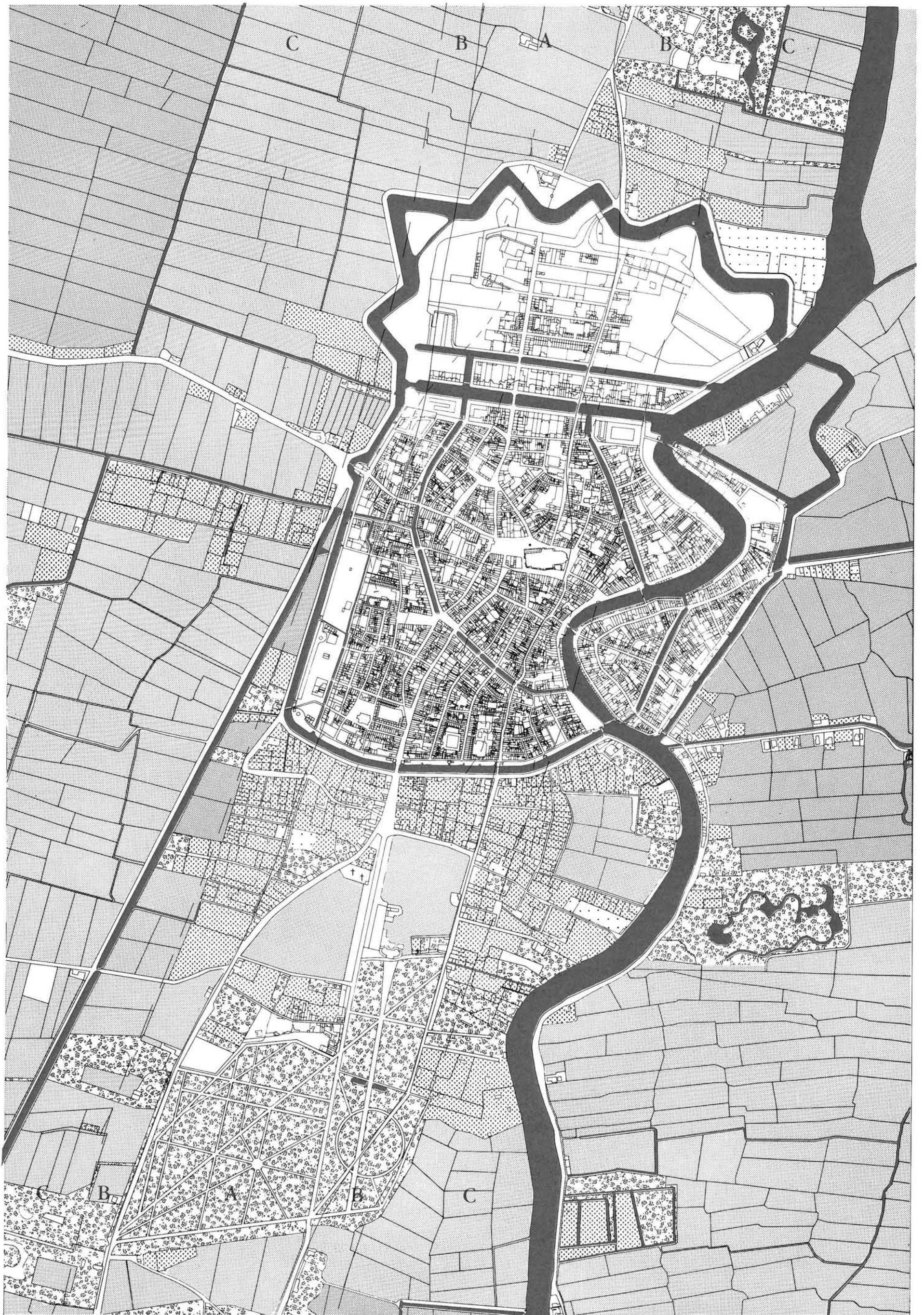
	weg vóór ca. 1834
	aanwezig ca. 1834

a) ligging onbekend, b) ligging bekend

Legende: Geofysische situatie schaal 1:10.000

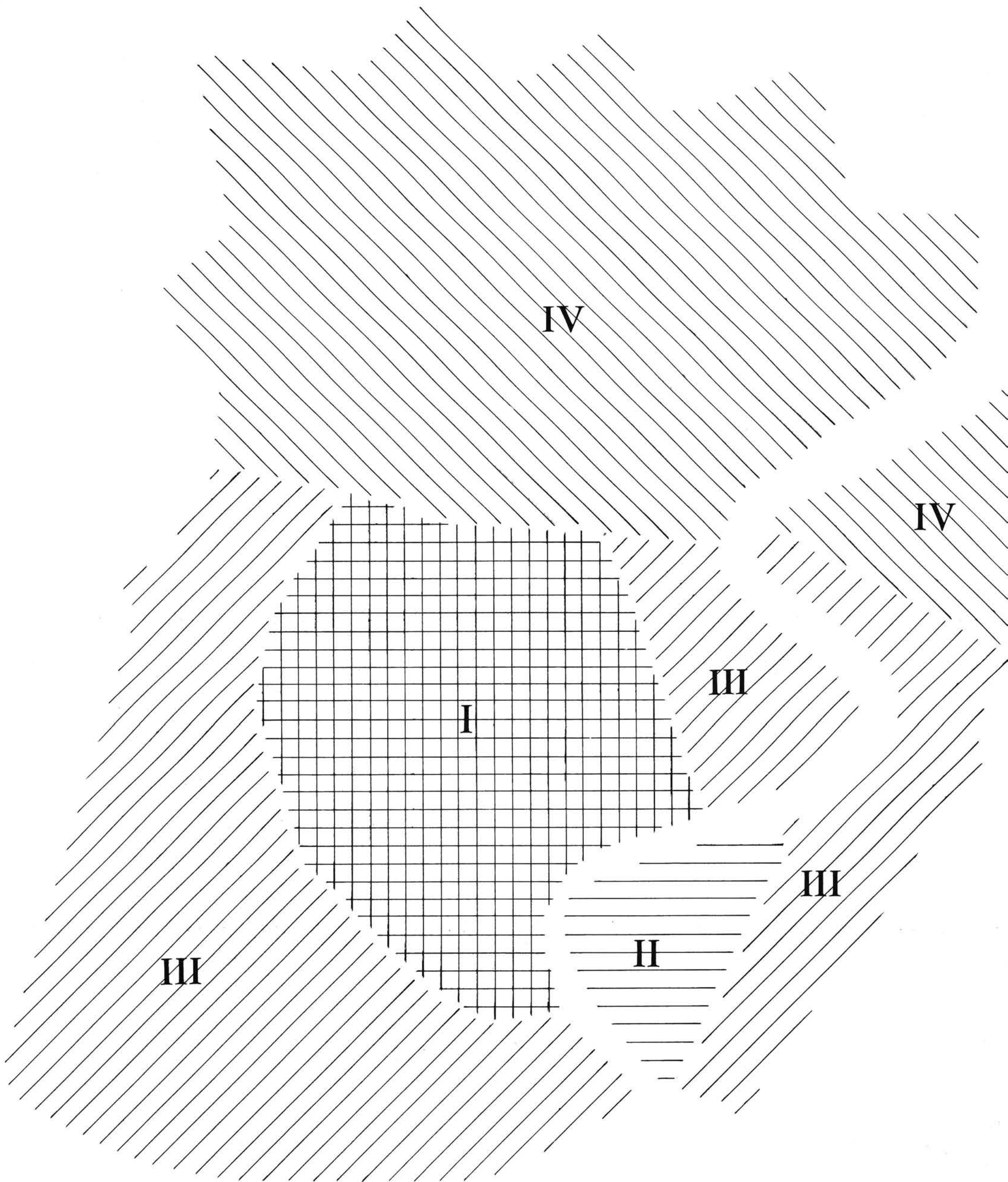
- A Strandwal bestaande uit oud duinzand met op vele plaatsen veenlagen en humeuze lagen
- B Overgang van duinzand naar veen
- C Veen

	weiland		dijk
	bos, hakhout, park		begraafplaats
	tuin, moestuin, kwekerij		molen
	boomgaard		riet
	bouwland		hoogtelijn
	water		

Geofysische situatie schaal 1:10.000

Stadsuitbreidingen schaal 1 : 5.000

I. De oude stad, 13e eeuw II. Over 't Spaarne, eerste helft 14e eeuw III. Eind 14e eeuw, begin 15e eeuw IV. Tweede helft 17e eeuw

DOELEN

NIEUWE LAND
IN DE BROEK/
'T ZADELAND

BIJ GERRIT
VAN DER DOES

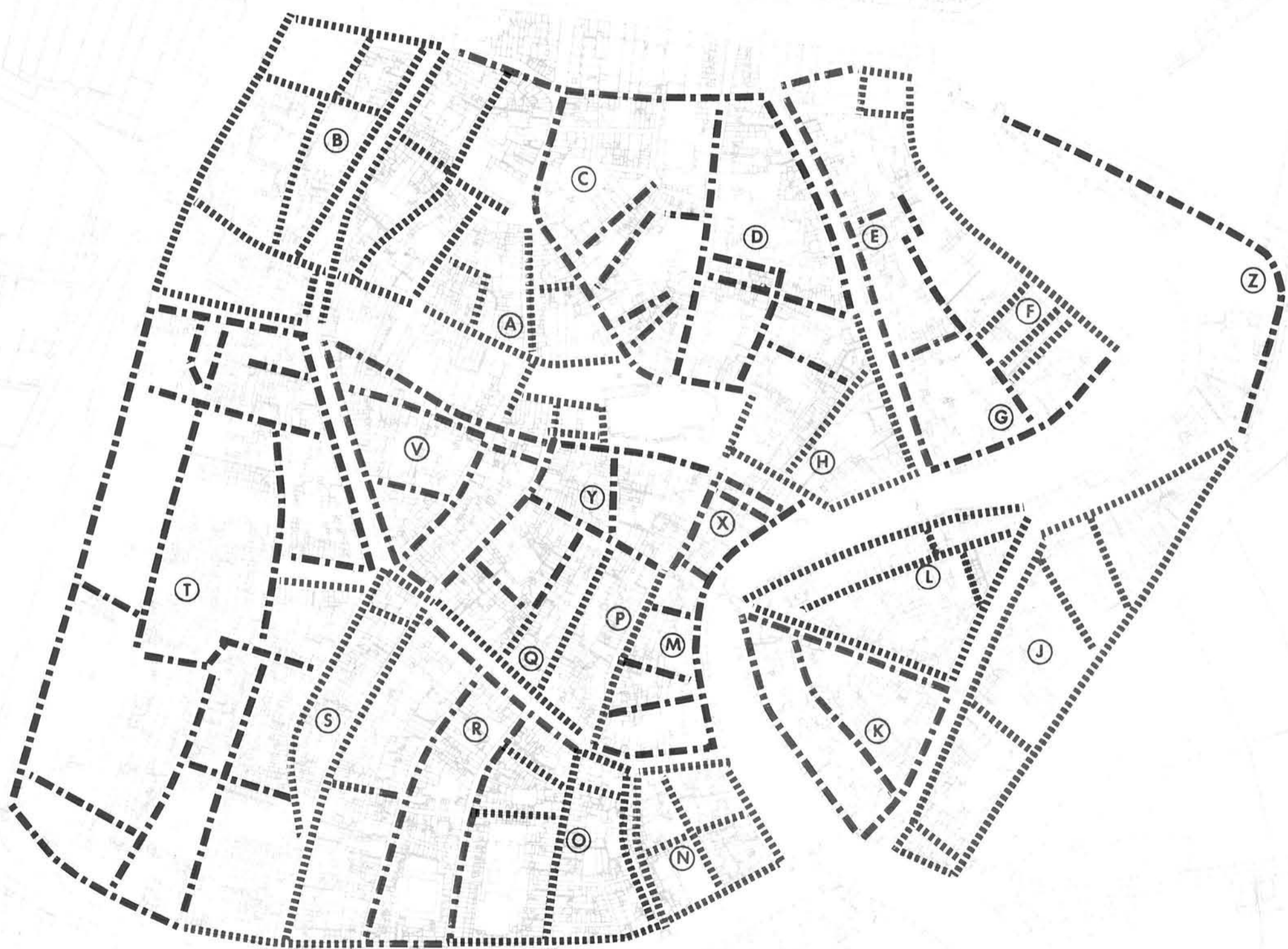
Bij/Aan 't Kerkhof
van het Oude Gasthuis

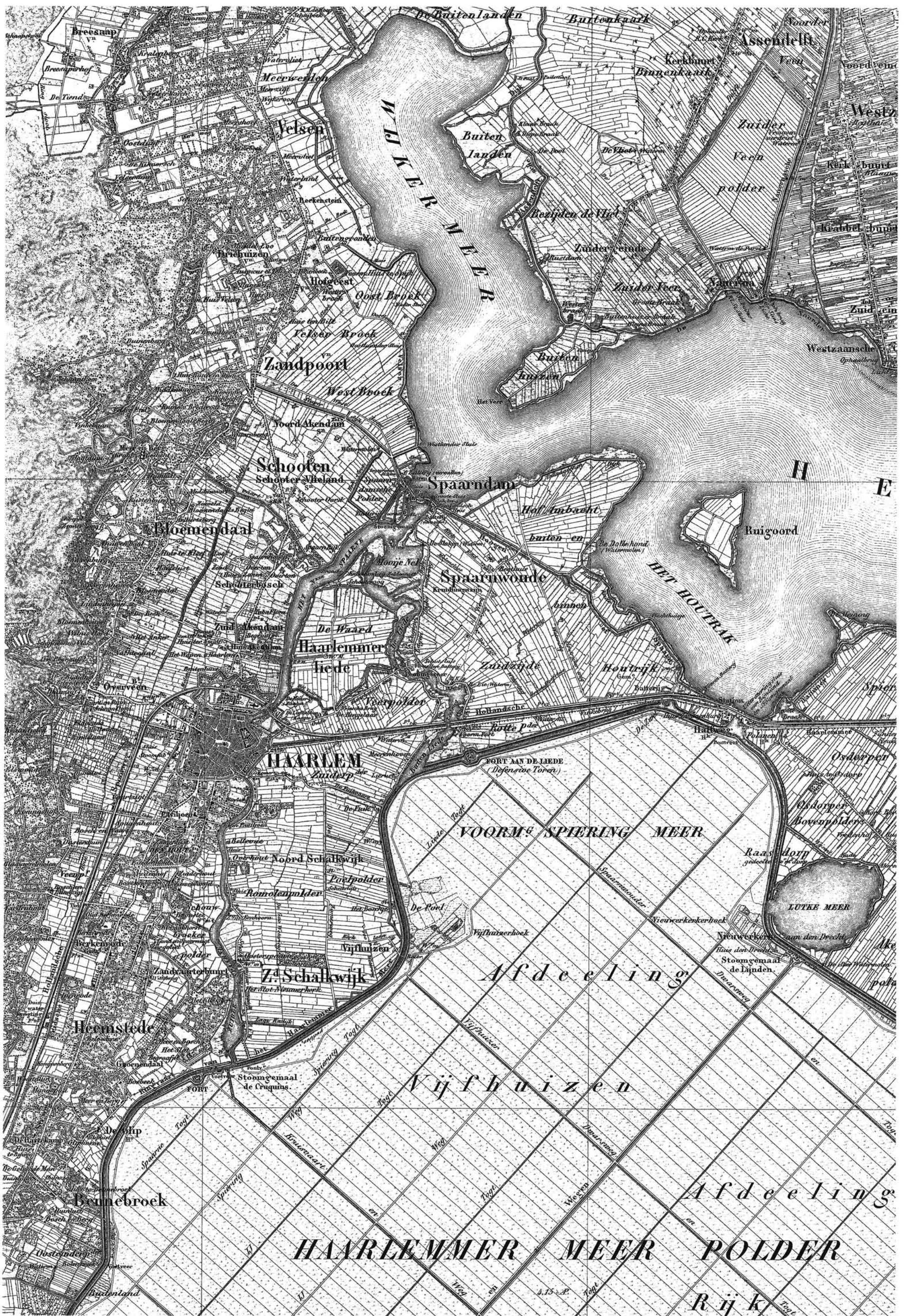
'T HEILIG LAND

KAMP

Straatnamen ca. 1425 schaal 1:2.500

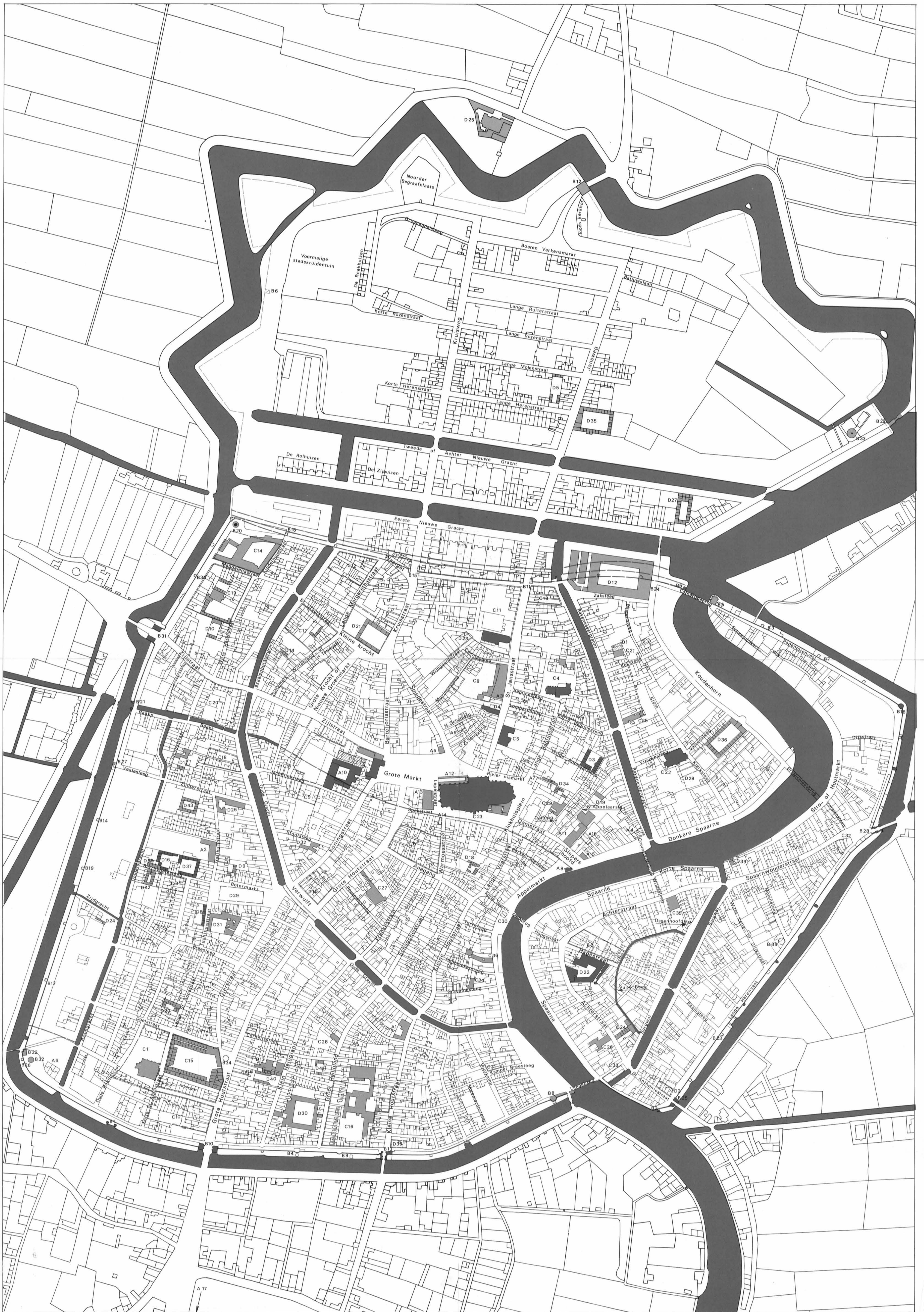
Colofon

Deze eerste aflevering van de 'Historische stedenatlas van Nederland' is gewijd aan Haarlem. Tegelijk met deze eerste aflevering verschijnt als aflevering 2: Amersfoort.

Voor de volgende afleveringen zal een keus worden gemaakt uit de hierna te noemen steden:

Amsterdam
Culemborg
Delft
Deventer
Dokkum
Dordrecht
Elburg
Gouda
's Gravenhage
Groningen
's Hertogenbosch
Kampen
Leiden
Maastricht
Middelburg
Nijmegen
Rotterdam
Schoonhoven
Utrecht
Weesp
Zutphen

HAARLEM

Kadastraal minuutplan ca. 1834 schaal 1 : 5.000

